

ЛЕКЦІЯ 1. КРАЄЗНАВСТВО ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА ТА НАУКОВИЙ НАПРЯМ

Питання до теми:

1. Вступ.
2. Структура навчальної дисципліни, її мета та завдання.
3. Визначення поняття «краєзнавство».
4. Об'єкт, предмет, задачі та функції туристського краєзнавства.
5. Джерела національного краєзнавства.

1. Вступ

Краєзнавство – одна із найпоширеніших форм пізнання країни шляхом комплексного вивчення її окремих регіонів, місцевостей, малих територій, тому що в її основі лежить споконвічний інтерес людини до свого краю, його природи, історії, старожитностей, побуту та звичаїв своїх земляків. Лише ефективний симбіоз процесів глобалізації з пізнанням історії рідного краю та збереженням його традицій допоможе вирішити цю проблему протистояння сучасного і минулого, дасть змогу долучитися до благ, що пропонує глобалізація, і, водночас, допоможе залишатися самотнім народом зі своєю історією та традиціями.

Сплеск краєзнавчих досліджень останнім часом призвів до того, що краєзнавство посіло належне місце в системі освіти, зокрема, у загальноосвітніх та вищих школах. Елементи краєзнавства входять до всіх частин навчальних планів, а краєзнавчий матеріал знаходить місце у викладанні української мови, літератури, географії, історії тощо. Це і не дивно, тому що сучасне краєзнавство є багатоплановою дисципліною. Це і народне пізнання свого краю, і наукове комплексне його дослідження, і практичний громадський рух. У вищих школах України, які готують фахівців для індустрії туризму, до краєзнавства залучаються різні наукові дисципліни – географія, економічні науки, історія, етнографія, мистецтвознавство, музеєзнавство.

Специфіка профільних закладів вищої освіти, котрі пов'язані з туризмом, потребувала самостійної наукової дисципліни, яка б була невід'ємною складовою краєзнавства України, тісно пов'язаною з туризмом. Адже майбутні фахівці сфери туризму повинні бути не лише обізнані з історично-культурною спадщиною свого краю, але любити свій край, пропагувати його, створювати новий імідж вітчизняного туристичного продукту на внутрішньому та міжнародному рівнях.

Спільні пізнавальні функції єднали краєзнавство і туризм з самого початку його самостійного існування. За допомогою краєзнавчих досліджень вивчаються туристичні ресурси в окремих регіонах України, створюються путівники для туристів та інша туристично-краєзнавча література, розробляються туристичні маршрути, регіональні карти, схеми, буклети, тобто сформувався новий напрям краєзнавства – туристичне краєзнавство. Оскільки основним завданням туристичного краєзнавства є всебічне комплексне вивчення регіонів України для потреб туризму, цей навчальний предмет є невід'ємною складовою загального краєзнавства, з одного боку, та туризмознавства, з іншого, і є пов'язуючою ланкою між цими двома дисциплінами. Тому закономірно, що у профільних закладах освіти викладаються згадані дисципліни.

1.1 Структура навчальної дисципліни, її мета та завдання

Дисципліна «Краєзнавство, країнознавство та географія туризму» посідає одне з ключових місць у структурі підготовки фахівців з географії й менеджменту туристичної індустрії. Курс тісно пов'язаний з базовими дисциплінами природничо-наукового та гуманітарно-економічного циклів, що викладаються студентам у закладах вищої освіти України готельно-туристичного профілю, та з предметами спеціалізації. Зокрема, «Краєзнавство, країнознавство та географія туризму» має найтісніші логічні зв'язки з такими дисциплінами, як «Екологія», «Основи туризмознавства», «Світовий туризм», «Заповідна справа».

Мета дисципліни «Краєзнавство, країнознавство та географія туризму» полягає в ознайомленні студентів з методикою і особливостями дослідження туристичної індустрії країн та регіонів світу, даними про головні туристичні центри й регіони світу, організацією туристичного господарства, умовами та особливостями його розвитку у різних країнах світу та районах України.

На підставі опанування ключових тем дисципліни у студентів спеціальності «туризм» мають сформуватися базові рівні знань щодо характерних рис територіальної організації та спеціалізації туристичної сфери регіонів країн світу та України.

Пропонована структура навчальної дисципліни передбачає систематизований виклад історичних, природничої та суспільно-географічних, культурологічних та господарсько-організаційних засад вивчення туристичного краєзнавства як спеціалізованої дисципліни, розгляд її теоретико-методологічного арсеналу та базового рівня знань конструктивно-прикладного спрямування.

Дисципліна «Краєзнавство, країнознавство та географія туризму» вчить любити українські землі і все, що створено на них багатовіковою працею народу. Але любити не пасивно, не споглядально, а активно, з метою збереження і поліпшення необхідного для життя довкілля, досягнення гармонійних відносин суспільства з природою, перетворення України на розвинуту, економічно могутню державу з високим рівнем добробуту і культури її народу.

1.2 Визначення поняття «краєзнавство»

Краєзнавство – це комплекс наукових дисциплін, різних за змістом та методами дослідження, які здійснюють наукове та всебічне пізнання краю.

Предметом дослідження краєзнавства є конкретний регіон, а *об'єктом* – природа, населення, господарство, історичне минуле, пам'ятки матеріальної та духовної культури. Усі ці складові є об'єктами різних наук, мають різні методи вивчення, але у всіх напрямках краєзнавчої діяльності є загальний (спільний)

предмет вивчення – край. Поняття «край» – умовне і залежить від того, хто і з якою метою його вивчає. Наприклад, край – це Харківщина – частина Слобожанщини, Слобідської України.

Могутнім і невичерпним джерелом духовності, моральності і культури сучасної людини є її любов до рідного краю, його безцінних багатств, глибока повага до віковичних традицій свого народу.

Акт про державний суверенітет України, проголошений Верховною Радою 24 серпня 1991 р., активізував духовне відродження українського народу, загострив проблеми збереження культури. У цій справі важливе місце належить національному краєзнавству. Про зростання ролі науково-громадського руху в розбудові незалежної України красномовно свідчить факт відродження в березні 1990 р. Всеукраїнської спілки краєзнавців.

На сучасному етапі національне краєзнавство переживає епоху ренесансу. Краєзнавчий рух в Україні багатий на цікаві традиції, плідні пошуки і відкриття. Але мало любити свій край – його ще треба добре знати. Знання рідного краю не просто збагачує і звеличує людину, воно служить своєрідним містком, що єднає покоління минулі з поколіннями прийдешніми. Пошана до традицій давньої культури та славного минулого творить основи теперішності, є запорукою майбутнього.

Українське краєзнавство має глибоке коріння і давні традиції. «Вагомий і безцінний внесок у його розвиток зробили відомі вчені минулого – Орест Левицький, Михайло Максимович, Опанас Маркевич, Вадим Пассек, Олександр Лазаревський, Микола Закревський, Петро Єфименко, Микола Аркас, Михайло Грушевський, Дмитро Яворницький, Павло Чубинський, Максим Берлинський, Микола Біляшівський, Федір Вовк, Євтим Сіцинський...».

Поняття «краєзнавство» в різні часи мало різне значення. Видатний український педагог К. Ушинський уперше дав визначення краєзнавства як педагогічного поняття, виділивши в ньому суспільно-економічний, освітньо-виховний і методичний аспекти. Видатний педагог наповнив уживаний тоді термін «батьківщинознавство» (термін запроваджено М. Ломоносовим)

загально-педагогічним змістом. У краєзнавстві К. Ушинський вбачав могутній засіб вивчення країни. «Як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до батьківщини».

Навчання географії на місцевому матеріалі, провісником якого був К. Ушинський, дало поштовх до зародження батьківщинознавчого напрямку в географії, який став основою сучасного краєзнавства.

«Під батьківщинознавством, або вітчизнознавством, малося на увазі ознайомлення в школі з географією навколишньої місцевості, знайомство, засноване переважно на безпосередніх спостереженнях», – писав О. Барков. Сучасний термін «краєзнавство» з'явився на зміну існуючим термінам «вітчизнознавство», «батьківщинознавство».

Втілення краєзнавчого принципу в життя тісно пов'язували з принципами регіонального підходу та народності. Підвалини цього напрямку в Україні в 70-х рр. XIX ст. були закладені відомим педагогом і просвітником Софією Русовою, яка вважала, що прищепити дитині національні риси можна лише орієнтуючись на специфіку природи, географічного розташування, клімату, історії рідного краю на певній території. Вона писала: «...що треба добре знати свій край, бо рідна земля все одно, що велика сім'я, а земляки – все одно, що родичі», «...тільки навчаючись любити і свідомо ставитись до свого люду, до свого краю ...ми навчимося шанувати і других людей...».

Основні етапи становлення й розвитку наукового краєзнавства в Україні нерозривно пов'язані з розвитком географії і з тими перипетіями, які переживала ця наука протягом свого еволюційного формування.

Першим в Україні ще наприкінці XIX ст. обґрунтував поняття «краєзнавство» як науку і виклав його суть, значення та місце в житті народу у статті «Галицьке краєзнавство» (1892 р.) І. Франко.

Історія становлення власного поняттєво-термінологічного апарату залишається однією з маловивчених сторінок національного краєзнавства. Окрім окремих публікацій у часопису «Туристика і краєзнавство» (додаток до «Нового часу»), звертаємо увагу на цікаві дослідження І. Крип'якевича з історії

туризму в Галичині. У двох невеликих статтях «Студентські мандрівки 1880 р.» та «Іван Франко як турист» учений вперше торкнувся цього малорозробленого аспекту науки. З 1937 р. на сторінках журналу «Наша Батьківщина» цих питань торкалися у своїх працях такі відомі краєзнавці, як В. Дорошенко, М. Кордуба, І. Крип'якевич, В. Кубійович. Фрагментарно характеризує краєзнавчі поняття Ю. Целевич у своїй праці «Галицьке краєзнавство».

Найбільш системний огляд праць і матеріалів щодо розвитку різних галузей краєзнавства та його методики дав І. Франко у своїй праці «Галицьке краєзнавство». Це була перша спроба створення фахової бібліографії, що стосувалася українського краєзнавства.

Термін «краєзнавство» з кінця XIX ст. досить часто трапляється у науковій і науково-популярній літературі як у вузькому, так і в широкому розумінні його змісту.

У 1914 р. запорізький викладач гімназії І. Маньков запропонував поряд з терміном «батьківщинознавство» вживати термін «краєзнавство». Цей термін був підхоплений багатьма прихильниками краєзнавчої роботи в здобутті природничих знань і набув широкого використання у практичній діяльності вчителів географії, історії тощо.

Вперше серед українських учених визначив предмет географії, її зміст і методи дослідження П. Тутковський у теоретичній праці «Задачі й межі географії» (1914 р.). Усупереч намаганням окремих учених розчинити географію серед інших наук, П. Тутковський доводив, що «географія має свій особливий зміст, свої методи дослідження і свої самостійні завдання». Серед методів досліджень географії вчений відводив чільне місце науковому краєзнавству. Одна з найголовніших його заслуг – це розробка теорії наукового монізму наук природничих і суспільних, що знайшли своє відображення у праці «Краєвиди України в зв'язку з природою і людністю».

П. Тутковський чи не вперше розглянув взаємозв'язок і взаємозалежність розвитку рельєфу, ґрунтів, гідрології, клімату з антропологією, господарською діяльністю людини. Як заповіт, звучать сьогодні слова П. Тутковського, що «ми

повинні далі вивчати наші краєвиди, які розкривають надзвичайно цікаві явища з минулого нашої країни, мають важливий вплив на все наше господарство і побут».

«Зоряним» часом розвитку краєзнавства були 20-30-ті рр. ХХ ст. У цей час розквітнув талант видатного вченого-енциклопедиста, академіка С. Рудницького (1677 – 1938 рр.), який по праву вважається фундатором української географії і наукового географічного краєзнавства.

Першим тезу про те, що краєзнавство можна трактувати у вузькому і широкому розумінні цього слова, обґрунтував саме С. Рудницький. У першому випадку маємо так зване етнографічне, історичне, літературне тощо, а в другому – комплексне (синтетичне), або географічне краєзнавство, яке так чи інакше включає в себе всі інші його види. У своїй фундаментальній праці «Нинішня географія» (1905 р.) С. Рудницький неодноразово звертав увагу на зв'язок географічної освіти і краєзнавства в різних аспектах та постулював тезу: «Географія учить нас пізнавати рідний край».

Фундатор національного комплексного краєзнавства, зокрема, писав у своїй «Нинішній географії» у 1905 р.: «На поняття вітчизни і народності складаються дуже різні елементи; антропо- і етнологічний, філологічно-літературний, історично-політичний і інші, але без сумніву найважливіший є географічний, бо народ без рідного краю, тростина, вирвана з почви... осли отже пізнане язика і літератури свого народу, его історії, побуту і звичаїв і т.н. є загально призначене важним, то не менше на мою думку важне і потрібне є пізнане рідного краю, на котрім сей нарід виріс і розвивається. І є обов'язком всякого, що почувается до крихітки патріотизму, учитися пізнавати і любити свій рідний край не лиш словами, а душею».

У своїх працях учений визначав Україну як цілісну географічну одиницю, розробив план дослідження та вивчення її географії в усіх аспектах. С. Рудницький радив починати географічне вивчення свого краю з краєзнавства, а на його основі здійснювати вивчення початкового курсу географії України. Національна територія, – за висловом ученого, – це головна

основа нації. Інші основи нації – це рідна культура, єдині історико-політичні традиції, типові расові ознаки, власна мова – набирають реальної сили лише у зв'язку з територією. Ці теоретичні погляди вченого є вихідними, вони визначають об'єкт наукового географічного краєзнавства і служать його методологічною основою.

Творчо розвиваючи спадщину С. Рудницького, сучасні українські вчені Я. Жупанський і В. Круль розглядають національне краєзнавство як цілісну, нерозривну і відкриту систему, яка функціонує у світі тривимірних моделей:

- простір (географічне краєзнавство);
- час (історичне краєзнавство);
- соціум (соціальне краєзнавство).

Останнє виступає інтегруючою похідною активної соціальної функції людини. Воно включає літературне, мистецьке, архітектурне, етнографічне краєзнавство тощо. Об'єднуючим елементом тут є початковий елемент – територія. Отже, географічне краєзнавство виступає стрижнем національного краєзнавства.

Одним із принципових питань теорії, навколо якого протягом десятиріччя припиняються дискусії, є питання про зміст, об'єкт і предмет краєзнавства (у тому числі географічного). «Розглядаючи об'єкт вивчення українського краєзнавства, підкреслимо, що це – системна величина, яка пронизує раціональну територію генеральним напрямком (українська детермінантна) і дає бічні відгалуження у вигляді згаданих вище його складових. Інакше кажучи, об'єкт національного краєзнавства – це реальна матеріальна система, що об'єктивно існує в ірраціональних межах, які матеріалізуються через національну субстанцію думки».

«Отже, визначивши перелік об'єктів дослідження українського краєзнавства – країв, надзвичайно важливим видається окреслення їхніх меж (як предмет дослідження). Тим більше, що такі межі змінюються в часі. Це завдання визначальне, і ним має займатися окремий розділ національного краєзнавства – хорологічне краєзнавство. Таким чином, об'єктом дослідження

його є предмет дослідження національного краєзнавства загалом».

В узагальненому вигляді основним об'єктом географічного краєзнавства є суспільно-територіальний комплекс (далі – СТК) певної території, який характеризується сукупністю природних ресурсів, населених місць і природоперетворювальних об'єктів.

М. Паламарчук і О. Паламарчук цілком слушно зазначають, що СТК як об'єкт вивчення стверджує географічний характер краєзнавчих знань, але він не вичерпує їх. Крім знань про СТК, краєзнавство містить у собі знання історії населення, духовної і матеріальної культури певної території. Зв'язок між складовими елементами національної системи краєзнавства (за Я. Жупанським і В. Крулем) можна окреслити стилізованою ланкою «територія – час – людина».

На території України формується загальнодержавний СТК, який включає природно-територіальні, історико-територіальні й соціально-територіальні комплекси регіонів: Волинь, Поділля, Слобожанщину, Гуцульщину та ін. А в основі об'єктів краєзнавства представлені локальні СТК на рівні поселень, низових адміністративних одиниць та інших структурних елементів суспільно-територіального комплексу держави.

П. Шишченко, Президент Українського географічного товариства, розвиває науково-теоретичні засади про об'єктно-предметне поле географічне краєзнавство, яке не обмежується його належністю до системи «географія – країнознавство – краєзнавство (рідний край)». Його предметну сутність суттєво доповнюють науково-теоретичні, методичні, дидактичні, психологічні, виховні аспекти дослідження в системі «індивід – ландшафт – навколишнє природне середовище». У межах України сформувалися своєрідні етноландшафтно-господарські комплекси, які виступають об'єктами географо-краєзнавчих досліджень.

З позиції системного підходу формулювалися принципи виділення ландшафтно-господарських систем (далі – ЛГС) – одного з класів геосистем, які створені такими підсистемами: природним середовищем, населенням і

господарством. Теорія функціонування ЛГС донині не досить розроблена (зокрема, стосовно критеріїв визначення, ієрархії, типології тощо).

Історично розвинулися системи, адаптовані та розбалансовані щодо взаємодії їхніх блоків. Для перших була запропонована дефініція «ландшафтно-етногосподарські системи» (далі – ЛЕГ-системи), чим підкреслюється їхня адаптивність, історичність, органічність і традиційність (П. Шишченко, С. Романчук, Ю. Щур, В. Потапенко, 1996 р.).

Під адаптацією розуміється еволюційний процес узгодження природокористування і ландшафтних особливостей території, результатом якого є відповідність антропогенних навантажень продуктивності, стійкості і ресурсному потенціалу ландшафтів. Ландшафтні чинники відіграють провідну роль у господарському й еколого-фізіологічному та медико-географічному аспектах диференціації ЛЕГ-систем.

Була запропонована така підпорядкованість регіональних ЛЕГ-систем України: ареал, зона, край, область і район. Нижчі ієрархічні рівні ЛЕГ-систем є морфологічними частинами району на елементарному й локальному рівнях диференціації (П. Шишченко, С. Романчук, Ю. Щур, В. Потапенко, 1996 р.).

Поняття «краєзнавство» у 20-х рр. ХХ ст. розглядалось як метод синтетичного вивчення будь-якої виразної і виділеної за адміністративними ознаками невеликої території. Видатний географ і краєзнавець, професор В. Кубійович у праці «Енциклопедія українознавства» під терміном «краєзнавство» розуміє: «...сукупність інформацій про якусь країну з погляду географії, природи, історії, етнографії, народного господарства тощо; в УРСР під «краєзнавством» розуміють вивчення якоїсь невеликої території з вище поданих поглядів, звично місцевими силами».

«Краєзнавство», – за визначенням відомого географа О. Баркова, – це комплекс наукових дисциплін, різних за змістом та своїми методами дослідження, але таких, що ведуть до єдиної мети – наукового і всебічного пізнання краю».

Нинішньому етапу розвитку краєзнавства, на думку більшості

українських учених, більш-менш повно відповідає таке визначення: «Краєзнавство – це комплексне, наукове і всебічне вивчення певної території (села, міста, області, краю), це – популяризація і використання цього пізнання з метою наближення життя до науки, це – засіб навчання і виховання національно-свідомих громадян».

Дослідженням історії, теорії і методології краєзнавства нині серйозно займаються науковці Львівського, Київського, Харківського, Чернівецького, Одеського, Волинського національних університетів, Київського, Дрогобицького, Тернопільського, Вінницького й інших державних педагогічних університетів, працівники українських музеїв, наукових інститутів Національної академії наук України.

Тематика досліджень теорії краєзнавства досить різноманітна. Вона потребує наукового комплексного дослідження (істориків, етнографів, географів, філологів тощо) й зобов'язує до серйозного відношення з боку державної влади та громадських організацій.

В Україні питання теорії географічного краєзнавства найплідніше розробляли О. Діброва, Я. Жупанський, В. Замковий, М. Костриця, М. Крачило, В. Круль, М. Откаленко, С. Рудницький, Д. Тетерський, Є. Шипович, М. Янко та ін.

1.3 Об'єкт, предмет, задачі та функції туристського краєзнавства

Питання щодо наукового обґрунтування краєзнавства, його статусу, предмету та завдань були актуальними у всіх описаних вище історичних періодах його розвитку. Досить ретельний аналіз цієї проблеми представлений у вступі до навчального посібника «Туристичне краєзнавство» автора Є. Панкової (2007 р.).

Здебільшого краєзнавство на сучасному етапі трактують як комплексне наукове, всебічне вивчення певної території, або комплекс наукових дисциплін, які відрізняються власним предметом і методами дослідження, що вивчають територію під різним кутом зору і відповідно мають власні об'єкти дослідження

серед яких виступають: природа, історія, населення, господарство, культура та ін. У зв'язку з цим в самостійні наукові напрями стали виділятися окремі краєзнавчі дисципліни, в тому числі і туристське краєзнавство, яке завдяки своєму змістовному та різноплановому об'єкту дослідження зайняло проміжну позицію між іншими напрямками, як це показано на рис. 1.1.

Рис. 1.1 Система національного краєзнавства (за Я. Жупанським та В. Круль).

Введення і закріплення в науковому обігу терміну «туристичне краєзнавство» пов'язано з численними працями академіка П. Тронька, який вбачає у краєзнавстві основу для дослідження туристичних природно-рекреаційних та історико-культурних ресурсів окремих регіонів України.

Погоджуючись з думкою авторитетного вченого зазначимо, що *туристське краєзнавство* це наукова дисципліна, яка має за мету всебічне наукове та методично обґрунтоване вивчення різноманітних складових туристсько-ресурсного потенціалу, історію туристського освоєння та сучасний стан розвитку туризму в межах певних територій.

Під поняттям *туристсько-ресурсний потенціал* в даному виданні

розуміється *сукупність наявних ресурсів та умов необхідних для організації туристської діяльності на певній території.*

Таким чином об'єктом вивчення туристського краєзнавства виступають в основному туристські ресурси конкретних територіальних одиниць. У даному випадку термін рідний край не використаний нами навмисне оскільки, на наш погляд, це поняття не є суто науковим, а є більш збиральним і узагальнюючим. Слід також зауважити, що і розмірність та підпорядкованість територіальних одиниць краєзнавчих досліджень є дискусійним моментом. Практика краєзнавчих досліджень показує що територіальними одиницями дослідження можуть бути як найменші територіальні утворення, так звані малі території – окремі садиби, вулиці, невеликі селища, райони міст, малі міста так і території достатньо великі за площею – міста, області, регіони, окремі територіальні одиниці туристського районування, етнографічні та історичні області, території об'єктів природно-заповідного фонду (наприклад національні природні парки, регіональні ландшафтні парки), історико-культурних заповідників та ін.

Предметом вивчення туристського краєзнавства є характеристики та властивості туристських ресурсів конкретних територій, їх облік та оцінка з позицій задоволення туристського інтересу та створення позитивних туристських вражень від відвідування.

Основними завданнями туристського краєзнавства на сучасному етапі розвитку є:

- посилення ролі краєзнавчої освіти як в профільній підготовці фахівців для сфери туризму, в закладах освіти;
- активізація краєзнавчого руху;
- всебічне дослідження, збереження та відтворення туристських ресурсів;
- популяризація окремих туристських об'єктів і місцевостей;
- формування привабливого туристичного іміджу конкретних територіальних одиниць;
- розробка та облаштування національної мережі туристських

краєзнавчих стежок й маршрутів.

Виділяють три *основні функції краєзнавства*:

- педагогічна;
- навчальна;
- наукова.

Як вже було сказано раніше особливо тісні зв'язки склалися у туристського краєзнавства з науками географічного циклу в зв'язку з чим туристське краєзнавство активно користується, як їх сучасними досягненнями, так і методами.

1.4 Джерела національного краєзнавства

До основних джерел туристичного краєзнавства прийнято відносити:

- краєзнавчу бібліографію;
- картографічні джерела (архіви музеїв, державні архіви);
- усні джерела (усна народна творчість: казки, легенди, думи, пісні, прислів'я і приказки тощо);
- статистичні джерела;
- спостереження за об'єктами і процесами природи;
- друковані джерела (підручники, довідники, енциклопедії, путівники, карти, журнали, газети тощо);
- пам'ятки історії та культури, пов'язані з історичними подіями в житті краю, розвитком суспільства і держави, а також твори матеріальної і духовної діяльності, які мають історичну, наукову, художню та іншу культурну цінність.

Краєзнавча бібліографія, як і бібліографія взагалі, – це важливий засіб збору інформації про літературу, яка вийшла в минулому і виходить тепер. Її завданням є виявлення, облік, характеристика і пропаганда краєзнавчої літератури. Краєзнавча бібліографія досить різноманітна за видом видань, за призначенням і повнотою відбору літератури, за періодичністю випуску і періодом, який охоплюється, за тематикою. Майже в усіх обласних, а також у

багатьох міських і районних бібліотеках, крім загальних каталогів, є спеціальні каталоги краєзнавчої літератури.

Картографічні джерела. У краєзнавчих дослідженнях карти слугують як джерелом інформації, так і засобом для демонстрації результатів, одержаних іншими способами. Турист-краєзнавець може нанести на карту зібрані ним дані про природу краю, населення і господарство, позначити центри народних художніх промислів, місцеві пам'ятки. Отже, карта виступає як своєрідне джерело знань, вона є підсумком краєзнавчої діяльності.

Офіційні джерела – це державні архіви, що є охоронцями багатовікової документальної спадщини як величезного народного надбання. Краєзнавчі дослідження ведуться також на матеріалах, які зберігаються в обласних архівах. Слід згадати й про архіви в музеях (державних, громадських, художніх, меморіальних, краєзнавчих) і в бібліотеках.

Прикладом архівних джерел можуть служити львівські зібрання стародруків. Так, у Львові знаходиться Архів карт (колишні офіційні назви: Цісарсько-королівський архів кадастрових карт, Архів кадастрових карт, Архів карт), заснований 1 листопада 1824 р. для використання та збереження кадастру території Галичини і Буковини. Картографічна колекція Львова – це найбільша картографічна колекція ЦДІА України. Колекція карт та планів (Ф. 742) нараховує 2045 справ і становить комплекс картографічних документів, зібраний у 1375 – 1943 рр. Значні картографічні колекції є також у ЛНБ НАНУ імені Василя Стефаника та в НБ ЛНУ імені Івана Франка.

Усні джерела. Мова як найдавніший засіб спілкування людей зберігає багатющі відомості про життя в різні епохи. Каналом передачі цих відомостей є усна народна творчість: казки, легенди, думи, пісні, прислів'я, приказки тощо. До усних краєзнавчих джерел слід віднести і бесіди, які, зазвичай, реалізуються у вигляді зустрічей з «цікавими людьми». Добрі справи відбуваються кожного дня і всюди, здійснюють їх наші сучасники, тому бесіди з ними мають велику цінність.

Спостереження – це одне з вагомих джерел краєзнавства. У туристично-

краєзнавчій роботі з учнями і студентами спостереження за природою і продуктами суспільної діяльності організовують, передусім, учителі біології і географії, викладачі.

ЛЕКЦІЯ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КРАЄЗНАВСТВА

Питання до теми:

1. Методи в туристсько-краєзнавчій діяльності.
2. Напрямки краєзнавчих досліджень.
3. Рівні туристсько-краєзнавчих досліджень.
4. Термінологічні дискусії та їх значення для визначення статусу краєзнавства.

2.1 Методи в туристсько-краєзнавчій діяльності

В туристсько-краєзнавчій діяльності, як і в краєзнавстві в цілому, найбільш активно застосовують наступні *методи* дослідження: літературний; статистичний; спостереження; картографічний; анкетний; польових досліджень; описовий метод; географічний; моделювання; математичний; економічний; соціологічний.

Літературний метод полягає у відборі й аналізі літературних джерел, що тією чи іншою мірою стосуються об'єкта, явища вивчення. Усі літературні джерела умовно можна згрупувати так:

- архівні матеріали;
- книжки різних років видання (науково-популярні, наукові монографії, енциклопедії, довідники тощо);
- статті періодичної преси;
- праці наукових конференцій;
- останнім часом зі зростанням інформатизації все більшою популярністю користуються інтерактивні джерела інформації, які містяться у мережі Інтернет.

Статистичний метод дослідження полягає у вивченні кількісних показників та відповідній характеристиці об'єктів і явищ.

Картографічний метод є одним із найбільш поширених методів дослідження в туристському краєзнавстві. Карта це логічна образно-знакова модель території, яка цілеспрямовано відображає об'єкти, явища, зв'язки і взаємозалежності, що належать до цієї території. Карта виконує подвійну роль: вона виступає і результатом досягнутого рівня знань про територію, об'єкти та явища, які на ній зображені, і інструментом пізнання, який дає змогу шляхом умовиводів піднятися на більш високий ступінь знань.

Візуальний метод полягає в узагальненні власних спостережень під час досліджень будь-якого туристично-краєзнавчого об'єкта. У процесі роботи проводяться бесіди з місцевими жителями, працівниками органів державної влади, спеціалістами господарства, культури й освіти, свідками подій, науковими працівниками та іншими. Візуальний метод спостережень бажано доповнювати фіксацією отриманої інформації у вигляді фото та відеоматеріалів.

Анкетний метод – це письмове, усне або інтерактивне опитування відповідного контингенту осіб (респондентів, наприклад місцевих краєзнавців чи звичайних мешканців населеного пункту, або осіб певної вікової категорії) за конкретною попередньо розробленою анкетною для збирання масового матеріалу, з метою встановлення певних закономірностей, виявлення тенденцій, переваг чи ін. Цілей поставлених при проведенні анкетування. Може застосовуватись як під час польових, так і під час стаціонарних форм краєзнавчої роботи.

Експедиційний метод це найбільш точний, науковий, і такий, що дає однозначні результати метод краєзнавчих досліджень, який передбачає безпосередню присутність дослідників у конкретних місцевостях.

Описовий метод – це один з найдавніших, та розповсюдженіших методів інтерпретації отриманих краєзнавчих матеріалів особливо статистичного чи історичного характеру.

Географічний метод – це базовий краєзнавчий метод, який використовується практично в усіх регіональних дослідженнях. Цей метод є

специфічним і формується як «триєдиний» підхід у дослідженні, що зумовлює дотримання територіальності, комплексності, конкретності. Застосування цього методу не можливе без одночасного використання картографічного методу.

Моделювання – це ще один загальнонауковий метод, який використовується у туристичному краєзнавстві. Застосування цього методу дає змогу вивчати об'єкт не безпосередньо, а за допомогою посередника – ідеальної (уявної) чи матеріальної моделі. Прикладом можуть бути карти, картосхеми.

Математичні методи – це група наукових методів, які дають змогу вивчати досліджуваній об'єкт з використанням математичного апарату.

Економічний метод – це метод комплексного вивчення економічних явищ і процесів у межах обраної території; виявлення взаємозв'язку і взаємозалежності між економічними показниками, що характеризують стан розвитку туристичної галузі на конкретній території у динаміці.

Соціологічний метод – це метод комплексного вивчення суспільних явищ і процесів у межах обраної території, споживчо-туристичних уподобань і рекреаційних потреб населення, його вікової і соціальної структури тощо.

З кінця ХХ ст. у національних краєзнавчих дослідженнях дедалі більше зростає роль і значення комп'ютерних технологій. Ці технології відіграють вагомую роль у вивченні сучасної територіальної організації продуктивних сил краю. Завдяки їм виникла можливість створення, підтримки і збагачення банків даних, необхідних для пошукових робіт у царині аналізу окремих складових рекреаційно-туристичного потенціалу території. Комп'ютерні технології дають змогу обробляти величезні масиви даних у короткі терміни і з малими затратами. Завдяки їм можна широко застосовувати на цілком новій основі такі методи, як моделювання, математичний, картографічний тощо.

2.2 Напрямки краєзнавчих досліджень

Краєзнавство за змістовим наповненням має кілька напрямків. При цьому, даний поділ досить умовний, оскільки домоглися згрупування його на «чисті» складові (напрямки) – справа непроста. Тому всілякий поділ на

практиці – досить умовний. П. Т. Тронько, голова Національної спілки краєзнавців України, як незаперечний авторитет краєзнавчої науки, серед інших виділяє такі напрямки краєзнавчих досліджень:

- історичне;
- етнографічне;
- літературне;
- географічне;
- мистецьке.

Зупинимося на характеристиці деяких краєзнавчих напрямків:

Історичне краєзнавство вивчає історію окремо взятої місцевості та розмаїтого кола об'єктів історії міст, сіл, фабрик і заводів, навчальних закладів, наукових установ, суспільно-політичних рухів, родоводів видатних осіб та ін., які об'єднані територіальною спільністю – краєм. Водночас на історичне краєзнавство покладається надзвичайно важливе завдання – дослідження маловідомих сторінок історії України, позбавлення хибних нашарування на значні пласти нашої історії, сприяння відродження національної гідності українців та формування історичної пам'яті народу, тобто генетичної пам'яті цілих поколінь та кожної людини.

Багато харків'ян під впливом ідеології колишнього СРСР та сучасної інформаційної експансії з боку Російської Федерації у спотвореному вигляді сприймають факт голодомору 1932 – 1933 рр. – геноциду українського народу. У той же час, варто пам'ятати, що саме Харківська область стала епіцентром голодомору, що саме з Харкова поширювалися кремлівські директиви щодо вилучення продовольства та коштів у голодуючого населення.

Етнографічне краєзнавство досліджує народну матеріальну й духовну культуру – звичаї та обряди, побут, одяг, усну народну творчість.

Завдання цього напрямку – відродження і збереження традицій народу в його регіональному багатоманітні; відродження та популяризація народних свят, звичаїв і обрядів, народних ремесел тощо.

П. Т. Тронько зазначає: «...мало приділяється уваги дослідженню

проблем етнографічного краєзнавства в Україні. Між тим, ця галузь краєзнавства – одна з визначальних ланок вивчення історії та культури краю, що повинна посісти належне місце у діяльності краєзнавців... Це важливий напрямок краєзнавства, що передбачає широкий спектр студій матеріальної і духовної культури».

Літературне краєзнавство вивчає літературний процес рідного краю, досліджує життя видатних земляків-письменників і поетів та ін.

Надзвичайно важливе завдання літературного краєзнавства – відродження забутих імен репресованих поетів і письменників доби «Розстріляного відродження», плеяда яких у 20 – поч. 30-х рр. ХХ ст. творили саме у Харкові – столиці радянської України. Імена таких світочів української літератури як Микола Хвильовий, Валеріан Підмогильний, Майк Йогансон, Сергій Пилипенко і багато інших лише зі здобуттям незалежності України стали відомі широкому загалу і це при тому, що саме вони творили новітню українську літературу ХХ ст. в умовах радянської тоталітарної системи. Крім того, необхідно відродити всю повноту розвитку українського національного письменства, оскільки багато з них «приписувалися» російській літературі, а також встановити місця поховання літераторів.

Географічне краєзнавство досліджує рідний край, керуючись основами географічних знань.

До важливих його завдань належить повернення історичних, власне автентичних українських географічних назв вулиць, міст та ін. Ще й досі в Харкові є вулиці Косіора і Постишева, проспекти роковин радянської історії, у той же час імена визначних діячів України названі малесенькі вулички або взагалі забуті. Де проспекти Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, Івана Сірка, В. Н. Каразіна? Питання більш ніж риторичне.

Відкритою залишається й проблема належного догляду могил видатних харків'ян, які принесли місту всесвітню славу. На місці поховання архітектора О. М. Бекетова, істориків Д. І. Міллера та Д. І. Багалія, театрального корифея М. Л. Кропивницького, просвітниці Х. Алчевської, ректора університету

П. П. Гулака-Артемівського, всесвітньо відомого мовознавця О. О. Потебні, М. Ф. Сумцова, С. І. Васильківського та інших у 70-ті рр. ХХ ст. керівництво Політехнічного інституту спорудило спорткомплекс та молодіжний парк.

2.3 Рівні туристсько-краєзнавчих досліджень

Залежно від завдань та масштабу досліджень розрізняють три *рівні туристсько-краєзнавчих досліджень*:

- державне краєзнавство (наукове);
- шкільне краєзнавство;
- громадське краєзнавство.

Державне краєзнавство – це комплексні наукові краєзнавчі дослідження територій країни державними науковими установами (музеями, науково-дослідними закладами, державними органами влади тощо).

Шкільне краєзнавство – це система краєзнавчої освіти в навчально-виховній роботі школи, позашкільних установ, яка проводиться за різними напрямками: літературне, історичне, географічне, природознавче, етнографічне, фольклорне. Усі ці напрямки є частинами цілого, основними структурними елементами загальношкільного краєзнавства, тісно пов'язані між собою. Суть шкільного краєзнавства полягає у всебічному вивченні учнями з навчально-виховною метою території свого краю за різними джерелами, переважно на основі попередніх спостережень під керівництвом учителя.

Шкільне краєзнавство поділяється на дві форми:

1. *Навчальне (програмне) краєзнавство* – завдання і зміст визначаються навчальною програмою школи. Є обов'язковим для всіх учнів школи. Має два напрямки роботи: урочний та позаурочний.

2. *Позакласне краєзнавство* – зміст і завдання визначаються навчально-виховним планом школи. Розрізняють два основні напрямки позакласної краєзнавчої роботи: шкільний туризм та організація і проведення різноманітних експедицій.

Велику роль в розвитку туристського краєзнавства на сьогодні в Україні

відіграють позашкільні заклади освіти серед яких виділяються Центри дитячої та юнацької творчості, при яких діють профільні гуртки та Станції туристів, які охоплюють практично всі напрями сучасного краєзнавства, ведуть активну пошукову, експедиційну, науково-дослідну, просвітницьку роботу. Слід також відзначити і високий інтерес з боку держави до активізації краєзнавчої роботи серед учнівської молоді та студентства шляхом впровадження спеціалізованих програм, профільних олімпіад, конкурсів наукових робіт. Так, наприклад, наказ Міністерства освіти і науки України від 06.04.2007 № 286 «Про поліпшення туристсько-краєзнавчої роботи у навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України» затверджує перелік рекомендованих для відвідування комплексних навчально-тематичних екскурсій з учнівською та студентською молоддю під загальною назвою «Моя країна – Україна» (106 екскурсій) та перелік з 104 визначних краєзнавчих, географічних, етнографічних та історичних об'єктів з різних куточків України, які мають цінні природні та історико-культурні ресурси.

В учнівсько-студентській туристично-краєзнавчій роботі виділяють стаціонарні і похідні форми.

Стаціонарні форми: робота на географічному майданчику, фенологічні спостереження, зустрічі із славетними земляками, уявні подорожі краєм, краєзнавчі олімпіади, конференції, лекторії, шкільні краєзнавчі естафети, конкурси, виставки, вікторини, випуск краєзнавчого журналу, стінна газета, листування та обмін краєзнавчою літературою, видання альманахів та інші заходи, що проводяться на місці, в умовах школи, ВНЗ, населеного пункту.

Похідні форми: прогулянки, екскурсії, туристські походи, експедиції, туристські зльоти тощо.

Основні етапи туристично-краєзнавчої роботи:

- підготовчий;
- польовий;
- заключний.

Підготовчий етап – упродовж цього періоду учні (студенти)

ознайомлюються з програмою і методикою проведення того чи іншого виду краєзнавчих досліджень, вивчають територію маршруту за літературними і картографічними джерелами, складають картосхему району і план маршруту, готують усе необхідне для спостережень.

Польовий етап – це безпосереднє проведення краєзнавчих досліджень під час походів чи експедицій за складеним у підготовчий період планом. Польові дослідження - це збирання відомостей про природу, історію й економіку краю, а також топонімічного, археологічного, етнографічного та інших матеріалів.

Заключний етап – у цей період проводиться оформлення та облік результатів проведення туристично-краєзнавчої роботи, створення нових і поповнення існуючих краєзнавчих музеїв новими експонатами і матеріалами.

Громадське краєзнавство – це діяльність різноманітних громадських (недержавних) товариств, спілок, клубів, об'єднань щодо організації краєзнавчих досліджень, конференцій, виставок тощо. З метою популяризації кращих доробків місцевих краєзнавців, традицій і звичаїв українського народу, історії і мистецтва рідного краю в Україні надається всебічна підтримка ентузіастам і прихильникам громадського краєзнавчого руху.

2.4 Термінологічні дискусії та їх значення для визначення статусу краєзнавства

Кожний науковий напрям повинен виробити власну понятійно-термінологічну систему – сукупність понять і відповідних термінів, пов'язаних певними вихідними категоріями. Термінологічні дискусії мали посісти одне з першорядних місць у краєзнавчій історіографії останнього десятиріччя. Однак, до цієї непростой проблеми дослідники звернулися тільки у другій половині 90-х років ХХ ст. Якісно новий період в історичному краєзнавстві започаткували наукові публікації Я. Верменич, І. Колесник, В. Горбик, П. Скрипник, В. Круля, Я. Жупанського. Саме вони звернулися до остаточно не розв'язаних в регіоналістиці та історичному краєзнавстві проблем термінології. Дискусії точилися насамперед навколо найуживаніших понять, таких як «край»,

«регіон», «земля», «область», «територія», «поселення», «населений пункт» тощо. Не всі з них до сьогодні є достатньою мірою унормовані, що ускладнює застосування їх як базових в історичному краєзнавстві та інших історичних дисциплінах. Така невизначеність ускладнювала процес виділення історичного краєзнавства у самостійний науковий напрям.

Перебуваючи на межі природничого і соціо-гуманітарного знання, краєзнавство запозичує з обох цих сфер переважно ті поняття, які характеризують просторові співвідношення певних об'єктів.

Розглянемо нинішні погляди на основні терміни, які використовують сьогодні в історико-краєзнавчих працях. Почнемо з визначення поняття *регіон*, оскільки історичне краєзнавство є підсистемою історичної регіоналістики, Поняття «регіон» (від лат. *regio* – область), природно, є базовим в історичній регіоналістиці. У найзагальнішому вигляді «регіон» виступає як створена силами внутрішнього тяжіння територія, однорідна з погляду певних, визначальних критеріїв, і за цими ж критеріями відрізняється від суміжних територій.

Географи розрізняють регіони різних рівнів – від локального і національного до континентального і глобального. Поняттям «історична регіоналістика» об'єднуються і дослідження цілих континентів («азіатсько-тихоокеанський регіон»), і вивчення окремих країв тієї чи іншої держави. Визначення кордонів таких соціально-просторових одиниць становить певні труднощі. Тому в історичних працях регіон – це радше якийсь територіальний спосіб виокремлення і узагальнення, ніж предмет дослідження.

У 1998 р. Європарламент прийняв Хартію регіоналізму, де регіон визначено як гомогенний простір, що характеризується фізико-географічною, етнічною, культурною спільністю, а також спільністю господарських культур та історичної долі.

У різних природничих і соціо-гуманітарних науках поняття «регіон» трактують по-різному. Погляди збігаються у визначенні регіону як умовно виділеного простору, який відрізняється від прилеглої території певною

сукупністю щодо сталих природних і економіко-географічних зв'язків, що часто поєднані специфікою національного складу населення. Далі починаються істотні розбіжності.

У традиціях географії, перенесених і до сфери загального краєзнавства, нерідко ототожнюють природно-господарські регіони та історико-географічні краї. За О. Мариничем, регіони, що відрізняються своїм природним середовищем, історичним і економічним розвитком, етнографічними особливостями, «можна називати історико-географічними краями». Таких країв вчений виділяє 9, відносячи до кожного з них 2 – 4 сучасні області і виділяючи в окремий регіон Республіку Крим. В основі районування у цій схемі лежать природні чинники – наявність у рівнинній Україні трьох природних зон – степової, лісостепової та зони мішаних лісів, а також двох гірських областей – Українських Карпат і Гірського Криму.

Інші критерії районування кладуть в основу економісти, соціологи, політологи, етнологи. Економісти тяжіють до визначення соціально-економічної системи життєзабезпечення у певних, чітко визначених територіальних рамках. Соціологи здебільшого визначають регіон як частину території держави, яка помітно відрізняється від інших за певними ознаками (природно-кліматичними умовами життєдіяльності, історією, етнічним складом населення, мовою, культурою, релігією тощо) і досліджують взаємодію цих факторів.

У політології регіон, як правило, має вигляд території зі своїми власними політичними або адміністративними структурами, які у соціальній ієрархії розташовуються переважно між національним рівнем та рівнем місцевих органів державної влади. Регіон виступає при цьому як складова частина якогось духовного (культурного) і політико-територіального соціуму, що має досить чіткі кордони і достатньо цілісну інфраструктуру свого життєзабезпечення. Дефініція регіону особливо розмита у політичній практиці: нерідко регіон ототожнюють з областю (і навіть з містом республіканського підпорядкування). За цим принципом Україну ділять на 27 регіонів.

Сучасна реформа адміністративно-територіального устрою передбачає кілька варіантів виділення більших регіонів (ареалів, країв, зон).

Етнологи основою всіх існуючих типологій вважають історико-етнографічне районування, оскільки воно складалося історично, позначившись на всій системі традиційної культури, господарювання, соціальних зв'язках, закарбувавшись в історичній пам'яті людей, їхній етнорегіональній свідомості та крайовій ментальності. Вказані чинники, безумовно, достатньо вагомі як для власне регіоналізації, так і регіональної політики. Зокрема, для французького історика Ф. Броделя регіон – це аналог особливого світу з притаманною лише йому ментальністю, особливим світосприйманням, традиціями.

На погляд етнопсихологів, територіальні, історичні, геополітичні, етнокультурні, соціально-економічні та соціально-психологічні фактори зумовлюють виникнення регіональних культурно-інформаційних систем. На процес їхнього утворення впливають історико-культурні особливості території, можливості регіонів у сфері управління та використання результатів власної господарської діяльності, специфіка етноконттактних зон. Соціально-психологічними дослідженнями доведено існування на території України чотирьох виразних культурно-інформаційних систем: центральної, західної, східної та південної.

Своєрідним узагальненням усіх цих підходів може бути сучасний погляд на регіон як триєдиність природного, синтетичного (створеного впродовж тисячоліть існування людства) та соціального середовища, що становить функціональний, структурно-галузевий і просторовий компоненти як господарського життя держави, так і навколишнього природного середовища.

Проте історична регіоналістика, претендуючи на статус певного наукового напрямку, потребує власного визначення регіону як просторової одиниці. На думку Я. Верменич, регіон у її власній системі понять має визначатися як історично сформований ареал, більш-менш однорідний за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурую. Як правило, регіон

характеризується:

- специфічною самосвідомістю;
- спільними територіальними інтересами;
- домінуванням певних мовних і релігійних орієнтацій громадян;
- специфікою політичної культури, яка може бути активістською,

ситуативною, пасивною.

На ґрунті регіональної ідентичності часто виникає тип свідомості, з притаманним йому своєрідним «регіональним патріотизмом».

Критерії районування складаються, як правило, на основі історичного досвіду кількох поколінь. Дуже рідко кордони умовного соціокультурного регіону збігаються з тими, що їх визначає адміністративно-територіальний поділ певної країни. Мало тут може зарадити і традиційний історико-ландшафтний чи етнографічний поділ. Регіони формуються за сукупністю різних ознак – фізичних, економічних, політичних, комунікаційно-інформаційних та інших. Оптимальною основою районування є інтереси людей та національні інтереси держави.

Донині немає єдності у трактуванні базового в історичному краєзнавстві поняття *край*. Воно застосовується і для означення певної, конкретно визначеної площі, «малої батьківщини», і для іменування всієї української етнічної території. Саме від нього нерідко виводять і назву «Україна». Надзвичайно поширеним вживання поняття, як синоніму «Україна» було і залишається у спогадах та мемуарах українських емігрантів, що називали полишену батьківщину «Старий Край» чи просто «Край». Причиною цього може бути ототожнення понять «край – Україна» як в роки національно-визвольних змагань українського народу 1914-1920 рр., так і в міжвоєнний час, тобто в періоди, що спричинили потужні хвилі української еміграції. Характерним прикладом є книжка Степана Рудницького «Україна – наш рідний край.» У 1917 р. автор писав: — Наш рідний край – не є Київщина чи Лемківщина, Гуцульщина чи Кубанщина, Холмщина чи Таврія, Полісся чи Чорномор'я, Поділля чи Донеччина, Бойківщина чи Харківщина, Підляшшя чи

Херсонщина, Волинь чи Полтавщина, Чернігівщина чи Катеринославщина. Наш рідний край – се велика, багата, славна Україна».

Свого часу Михайло Драгоманов у відомій праці «Переднє слово до Громади (1878р.)» проводив аналогію між поняттями «Україна» і «провінція». В сучасній історіографії зустрічається дещо інше тлумачення співвідношення понять «край» і «Україна». Зокрема С. Шелухін виводить походження назви «Україна» від слова «украяти», тобто відділити шматок території зі своїми краями, межами, окраїнами. На думку дослідника, абстрактне поняття «Україна» персоніфікувалося і перетворилося на власне ім'я тільки з бігом часу.

У сучасній історіографії проблеми поділу України на певні зони та термінологічні дискусії навколо їхніх назв уперше порушили науковці В. Горбик та П. Скрипник. У статті «До питання про районування України» вони узагальнили результати ґрунтовних досліджень, що їх здійснили географами, економістами, історики, фахівці інших спеціальностей, і запропонували розглядати поняття «край» як певну територію, яка підлягає комплексному вивченню. Територіальні межі країв повинні визначатися на підставі фізико-географічних (визначальних), економічних, політичних та етнічних аспектів. На думку Я. Верменич, просторово-регіональні підходи диктують необхідність оцінки країв за конкретними, притаманними лише їм характеристиками. Місце, простір, територія тут виступають як інтегруюче начало, а тому просторове окреслення меж країв становить пріоритетне завдання як для історичного краєзнавства, так і для регіоналістики.

Просторові межі поняття «край» повністю залежать від часових. Штучний поділ на регіони може прислужитися перспективі, однак для історії всілякі спроби перекроювання території «заднім числом» є неприйнятними.

В історико-краєзнавчих дослідженнях останнього часу регіони вивчають і як територіальні спільноти, і як узагальнені образи. Поняття *територія* найчастіше дискутують у визначенні сфери досліджень географічного краєзнавства. Однак, як ми вже зазначали, сфера використання термінів у

споріднених дисциплінах часто перекривається.

Для географів територія – це простір землі, внутрішніх і прибережних вод, долучаючи повітряний простір над ними, з певними кордонами. В історичному краєзнавстві поняття «територія» вживається в контексті зв'язків, які на певному історичному просторі поєднують людину з середовищем і перетворюють певний простір у її «рідний край», «отчу землю», «малу батьківщину». Як слушно зазначає А. Шведова, територія не є поняттям абстрактним, це місце для аналізу регіональної специфічності і тому тяжіє до образного її бачення. Для краєзнавців «територія» є простором для досліджень і, водночас, чинником, що формує сукупність притаманних саме їй ознак. Предметом зацікавлень істориків-краєзнавців дедалі частіше стає пошук спільних чи відмінних рис між окремими локальними спільнотами, що населяють ті чи інші території. На думку В. Круля та Я. Жупанського «територія в краєзнавстві відіграє роль немовби «кістяка», на який нарощується все інше». Саме тому науковці стремлять до максимально чіткого визначення поняття «територія» у краєзнавчих дослідженнях, зокрема і в регіоналістиці загалом.

«Територія» в історичній регіоналістиці – не тільки ареал досліджень, а й певною мірою системоутворюючий чинник. Краєзнавець намагається виявити сукупність ознак, притаманних саме досліджуваній місцевості.

В українознавстві поняття «край» нерідко ототожнювалося з поняттям «земля». Зокрема, напрям в історіографії, який передбачав вивчення України за регіональним принципом, В. Антонович називав «земельним». Д. Багалій відштовхувався від поняття «область» – і називав свій метод «обласницьким». М. Грушевський ввів до наукового обігу поняття «історичне районознавство».

Галицька, Волинська, Сіверська та інші землі утверджені в свідомості сучасників як спогад про історичне минуле краю, відтак давня організація територіального політико-адміністративного устрою, на думку М. Дністрянського, стала для сучасників носієм історичної пам'яті. Наприклад, започаткована в 2001 р. краєзнавча серія «Літописні міста Волині» передбачає

дослідження історії населених пунктів на території не сучасної Волинської області, а «літописної Волинської землі, що займає простори Волинської, Рівненської, північні райони Львівської, Тернопільської та Хмельницької областей».

Ініціаторами наукових досліджень княжих центрів Волині та випуску серії нарисів виступили науковці Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею під керівництвом С. Терського. У першому випуску коротко викладено історію містечка Олики до 1939 р., опубліковано результати археологічних розкопок, проведених у 1988 – 1990 рр. на міських околицях, подано історичну топографію міста XII – XVIII ст., генеалогію власників міста, а також короткий звід пам'яток архітектури XV – XVIII ст.

Російські науковці з Санкт-Петербурга пропонують регіоналістиці свою категорію – «історико-культурна зона» (ІКЗ). Регіоналістику вони розглядають як макродисципліну, що оперує узагальненими результатами спеціалізованих досліджень. Поняття ІКЗ, на їхню думку, включає притаманні певній території пам'ятки матеріальної культури у нерозривному зв'язку з ландшафтом («топохронами»). Структуру ІКЗ формують топохрони, пов'язані і з матеріальними (природними чи штучними), і з ментальними (топоніми, уявлення, ритуали) комунікаціями. ІКЗ вводиться як поняття, що дає змогу досліджувати єдність певного ареалу, котрий виділяється за даними археології, етнографії, антропології, мовознавства, історії, геології, палеографії, географії та низки інших гуманітарних дисциплін. ІКЗ як багатофакторні величини складаються поступово, на певній території в умовах конкретного клімату та ландшафту, і визначаються взаємовпливами історичних, географічних, господарських, демографічних і особливо етнографічних факторів. Для розмежування таких ІКЗ, науковцям різних напрямів і країн необхідно провести цілу низку краєзнавчих досліджень.

Історична регіоналістика, а разом з нею і краєзнавство, шліфує свій термінологічний інструментарій у тісному контакті з пам'яткознавцями. Насамперед, це стосується широко вживаних понять «пам'ятка» («пам'ятник»),

«культурні цінності», «культурна спадщина» та ін., навколо яких уже багато років тривають дискусії. Хоч в основу цих понять і не покладено просторових критеріїв, вони належать до числа пріоритетних у краєзнавстві. З цих міркувань вважаємо доцільним охарактеризувати в загальних рисах дискусію пам'яткознавців і краєзнавців навколо проблеми історико-культурної спадщини.

Значна частина цих дискусій точиться довкола розрізнення понять *пам'ятка* і *пам'ятник*. Цей другий термін, що його зафіксували І. Срезневський та С.Преображенський у джерелах XIII ст., у староукраїнській мові XIV – XVI ст. не зустрічається. В російській мові XVIII – XIX ст. він застосовувався досить часто, але в суто конкретному сенсі – монумент, надгробок. Лише в XIX ст. поняття пам'ятник починає вживатися у розширеному контексті: в розумінні залишків матеріальної та духовної культури минулого. У проекті «Заходів зі збереження пам'ятників старовини», що його запропонував І Археологічний з'їзд (1865), вводилися поняття «пам'ятники архітектури», «пам'ятники писемності», «пам'ятники живопису» тощо. Докладне розшифрування поняття «пам'ятник» знаходимо у проекті «Правил збереження історичних пам'ятників», підготованих комісією О. Лобанова-Ростовського (1876): до пам'ятників, що мають історичну цінність, там належали пам'ятники зодчества, живопису та скульптури, ремісничі вироби, пам'ятники писемності та друку. Раннеукраїнське вживання поняття «пам'ятка» тяжіє до поняття «спомин», «згадка», що з'являється від 1545 р. У XIX ст. на західноукраїнських землях явно надавалося перевагу застосуванню терміна «пам'ятка» в значенні предмета (споруди), пов'язаного з матеріальною і духовною культурою минулого.

На Наддніпрянщині під впливом російського слововживання надавали перевагу терміну «пам'ятник», який мав полісемантичне «наповнення». У контексті українізаційних процесів початку XX ст., щоправда, на короткий час, на перший план вийшло поняття «пам'ятка». Надалі знову домінував «пам'ятник», і це мало негативний вплив на спрямування пам'яткоохоронної

діяльності. Левова частка коштів, яку виділяли на пам'яткоохорону, витрачали не на збереження і відновлення оригінальних пам'яток, а на тиражування пам'ятників-монументів.

В українських енциклопедичних виданнях і словниках 60-х – початку 70-х років терміни «пам'ятка» і «пам'ятник» вживали здебільшого як тотожні. Проте потреби законодавчого забезпечення пам'яткоохоронної роботи диктували необхідність їх уточнення і розрізнення. Початок дискусіям з цього приводу поклали статті В. Акуленка.

За необхідність чіткішого розрізнення цих двох понять і надання поняттю «пам'ятка» ширшого значення порівняно з поняттям «пам'ятник» на сторінках журналу «Пам'ятки України» пізніше висловилися С. Кот, Д. Гринишин та Я. Дашкевич, В. Русанівський та інші фахівці. З урахуванням думок, висловлених у ході дискусій, укладачі Зводу пам'яток історії і культури України застосовують поняття «пам'ятка» як ширше і більш узагальнююче у порівнянні з поняттям «пам'ятник».

Розрізненням понять «пам'ятки» і «пам'ятники» дискусії не завершилися. Адже обидва поняття надзвичайно місткі і охоплюють різні категорії пам'яток – археології, історії, містобудування, архітектури, монументального і прикладного мистецтва тощо.

Чимало суперечок точилося навколо наповнення поняття «пам'ятка історії і культури», причому ряд учасників дискусії доводили, що поняттям «культура» охоплюються всі пам'ятки історії, і тому можна обмежитися поняттям «пам'ятка культури». Але при цьому не брали до уваги той факт, що існує чимало природних пам'яток, пам'яток воєнної історії тощо, які неможливо підвести під поняття «пам'ятка культури». Тому термін «пам'ятка історії і культури» здобув права громадянства і юридичний статус, закріплений у Законі України про охорону та використання пам'яток історії та культури 1978 р. Втім, у Законі України «Про охорону культурної спадщини» (2000) замість терміна «пам'ятка історії та культури» вжито термін «пам'ятка».

Дискусійними стали нещодавно і поняття *пам'ятка містобудування* та

пам'ятка архітектури. В офіційних документах ці поняття застосовують зазвичай як тотожні.

Проте в процесі підготовки матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури виникла проблема розмежування цих двох понять.

Важливо зауважити, що зафіксоване в ряді міжнародно-правових пам'яткоохоронних документів поняття «пам'ятка» за своїм змістом вужче, ніж те, яке застосовують у вітчизняній практиці. Венеційська «Міжнародна Хартія з консервації й реставрації пам'яток та визначних місць» (1964 р.) дала таке визначення пам'ятки: «Поняття історичної пам'ятки включає в себе як окремий архітектурний твір, так і міське чи сільське середовище, що мають характерні властивості певної цивілізації, особливого шляху розвитку або ж історичної події». Таке трактування обмежує коло пам'яток творами архітектури, монументальної скульптури та археологічними пам'ятками, тобто нерухомою історичною спадщиною. Решта свідків минулого у міжнародно-правовому тлумаченні охоплено поняттям «культурні цінності».

Чіткої, загальноприйнятої дефініції культурних цінностей не існує навіть у міжнародному праві. Зазвичай на їх означення застосовуються два поняття – *культурна спадщина* і *культурні цінності*. Поняття «культурні цінності» відповідно до конвенції про охорону культурних цінностей 1954 р. охоплює рухоме й нерухоме майно, що має велике значення для культурного надбання кожної країни, у тому числі музеї, бібліотеки, архіви тощо. Проте конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності (1970 р.), має предметом свого регулювання лише рухомі культурні цінності.

Інші документи, також підготовані під егідою ЮНЕСКО, дають ширше тлумачення культурних цінностей, включаючи до їхнього переліку і нерухомі об'єкти, у тому числі архітектурні ансамблі, історичні квартали в містах, археологічну спадщину. Зате поняття «культурна спадщина», закріплене в Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.), відносить до культурної спадщини лише нерухомі об'єкти, у тому числі:

— *пам'ятки*: твори архітектури, монументальної скульптури та живопису, елементи або структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, що мають значну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва або науки;

— *ансамблі*: групи самостійних або об'єднаних будівель, архітектура, спільність або зв'язок з пейзажем яких мають значну універсальну цінність з погляду історії, мистецтва та науки;

— *визначні місця*: твори людини або спільні твори людини і природи, а також зони, що включають визначні місця та мають значну універсальну цінність з погляду історії, естетики, етнографії або антропології.

У міжнародних правових документах 90-х років з'явився і новий термін «культурна спадщина» коли йдеться про культурні надбання, які не підлягають експорту з країни свого походження. Термінологічна неузгодженість створює чималі ускладнення для справи охорони культурних цінностей на державному і регіональному рівнях. Тому в Законі України «Про охорону культурної спадщини» чітко закріплено класифікацію об'єктів культурної спадщини за типами і видами.

Робота для подальшого уточнення понять і категорій, які застосовують у сфері краєзнавства та регіоналістики, і їхнього узгодження з міжнародними стандартами триває.

Загальний напрям цієї роботи визначається завданнями переходу від збереження окремих пам'яток до турботи про історико-культурне середовище.

ЛЕКЦІЯ 3. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

Питання до теми:

1. Історична періодизація туристського краєзнавства.
2. Витоки краєзнавства.
3. Зародження наукового краєзнавства.
4. Становлення краєзнавства.
5. Організація краєзнавства в Україні.

3.1 Історична періодизація туристського краєзнавства

Історія розвитку туристичного краєзнавства нерозривно пов'язана з історією розвитку національного краєзнавства. Історії краєзнавства в Україні присвячені численні праці таких українських науковців як П. Тронько, Г.Денисюк, Я. Жупанський, Я. Мартиняк, М. Пістун, О. Шаблій, М.Костриця та ін., в яких, в тому числі, зазначається актуальність питання історичної періодизації розвитку краєзнавства. Як і будь-яка наука, краєзнавство у своєму розвитку пройшло певні етапи, а саме: витоки, зародження, становлення, організація. Зокрема, ці чотири етапи виділяють М. Костриця та М. Пістун і вважають їх відправними у визначенні періодизації історії краєзнавства в Україні:

I етап – *витоки краєзнавства* (від появи найдавнішої людини 140 тис. років тому – до XVII ст.) – поділяється на 3 періоди: найдавніший, античний, середньовічний.

II етап – *зародження наукового краєзнавства* (від початку XVIII – до середини XIX ст.) – поділяється на 3 періоди: анкетно-описовий, експедиційний, статистичний.

III етап – *становлення краєзнавства* (остання третина XIX – початок XX ст.).

IV етап – *організація краєзнавства в Україні* (від 20-30-х рр. ХХ ст. – до сьогодні).

3.2 Витоки краєзнавства

Перші краєзнавчі відомості стародавніх людей на регіональному рівні мали прикладний характер і були пов'язані з їх насущними життєвими потребами – мисливством, рибальством, кочівним скотарством, примітивним землеробством. Для ведення господарства були необхідні знання про місцеві природні умови та погоду, особливості життя диких тварин, хід риби в річках та озерах, про родючість ґрунтів тощо.

Отже, можна стверджувати, що витоки краєзнавства зародилися разом із пізнанням навколишньої місцевості людиною. Прямих (писемних) доказів про природознавчу діяльність стародавніх людей не збереглося. Але матеріали, виявлені під час проведення археологічних розкопок у Середньому Подніпров'ї, Подільському Придністров'ї та на Волині, свідчать, що територія, яку займали певні роди і племена наших прашурів, вже у ті часи була добре знайома їм, а її окремі ресурси продуктивно використовували для того щоб здобути необхідні засоби для свого існування і безпечного життя. Деякі знахідки кістяних пластинок з піктограмами дають українським археологам підстави стверджувати, що ще 30 – 20 тис. років тому серед мешканців території сучасної України існувала передача інформації про свій рідний край від покоління до покоління з використанням примітивних кістяних картосхем-піктограм.

Першим географом-краєзнавцем, істориком й етнографом, що описав терени України, по праву можна вважати античного логографа з малоазійського грецького Галікарнаса Геродота (484 – 425 рр. до н.е.). В одній з книг свого 9-томного трактату «Історії» Геродот, після відвідання причорноморського міста Ольвія, мандрівки до пониззя Дніпра та спілкування з місцевими мешканцями, описав природу, історію, культуру та побут населення Північного Причорномор'я (Великої Скіфії).

У добу Великої Скіфії (VII – III ст. до н.е.) лісостепову частину України населяли праслов'янські племена, їх Геродот називав «скіфи-орачі» (на відміну від пастуших племен – «скіфів-кочівників» і панівної верхівки – «скіфів царських»). Орачі займалися землеробством, вели жваву мінову торгівлю з країнами Егейського та Середземного узбережжя, мали розгалужену мережу селищ і укріплених городищ. Одне з таких городищ – град Гелон (сучасне Більське городище на Ворсклі у Полтавській області) – Геродот описав як величезне місто з дерев'яними стінами-зрубамі, храмами й житловими будівлями-теремами.

Велику увагу краєзнавчим дослідженням території України приділяли видатні вчені античності: грецький географ та історик Страбон (66 – 20 рр. до н. е.), римський астроном, картограф, етнограф Клавдій Птолемей (бл. 90 – 160 рр.). Зокрема, Клавдій Птолемей першим серед європейських учених відрізняв географію і хорографію – загальну географію і країнознавство (у сучасному розумінні до хорографії віднесено і країнознавство, і краєзнавство).

Інтерес до вивчення території Північного Причорномор'я посилювався після появи тут войовничих сарматів. З території Подніпров'я і Подунав'я вони здійснювали далекі військові рейди вглиб Римської імперії. Таким чином, на рубежі віків Східну Європу античні вчені-краєзнавці стали називати *Європейською Сарматією* (західна частина «варварської» Європи носила в той час назву «Германія»).

Після спустошливої хвилі сарматських навал, з II ст. до н. е. у лісовій смузі Подніпров'я і Східного Поділля зароджується *зарубинецька (можливо зрубна) культура* слов'янських племен. Ранні слов'яни займалися землеробством, скотарством, мали добре розвинуті ремесла, торговельно-обмінні відносини із сусідніми племенами, грецькими містами і римськими (візантійськими) провінціями в басейні Дунаю.

Колоритні краєзнавчі картини типово слов'янського хлібосоляного землеробського побуту описані послом імператора Візантії Пріском Паннійським під час його подорожі до столиці гунського царя Атіли у

Подунав'ї.

Уже з середини I тис. н. е. південно-західна група східних слов'ян (Прикарпаття, Поділля, Полісся і Наддніпрянина) стала відомою на всю тогочасну ойкумену під назвою «анти», а згодом «руси /роси».

Чимало краєзнавчих описів ранньодержавних утворень давніх українців (що передували утворенню Київської Русі) донесли до наших днів путьові збірники арабських купців і мандрівників. Вони розповідають про три царства русів (Куяба, Славія, Артанія), про звички і традиції мешканців України, їх ремесла, побут і вірування.

Ось, зокрема, як описує наш край і його люд арабський учений аль-Балхі у «Книзі образів землі»: «Руси складаються з трьох племен, одне з яких ближче до Болгара, а їхній володар живе в місті під назвою Куява (Київ. – Авт.), що є більше від Болгара. Друге плем'я, далі від першого, зветься Славія. Ще інше плем'я зветься Артанія, а його володар живе в Артї. Його люди приходять торгувати до Куяви...».

Ще до захоплення Києва (де княжив рід Кия) варязькою династією Рюриковичів й розбудови Київської Русі на давньоукраїнських землях набула широкого поширення писемність. Давньоукраїнські купці (особливо з придніпровського племені уличів – «Артанія» відповідно до арабських джерел) вели жваву морську торгівлю з Візантією, країнами Заходу, Закавказзя й арабського Сходу, що вимагало від них вільного володіння прогресивною системою лічби та письма.

За свідченнями болгарського ченця-літописця Храбра, тогочасні руси використовували оригінальну писемність «черти і рези», якими вони «чертили» на берестяних грамотах чи «вирізали» на липових дощечках свою буквицю на базі адаптації до давньоукраїнської мови грецького алфавіту. Ним, зокрема, написані дощечки найархаїчнішого давньоукраїнського епосу – так звана Велесова книга. Тоді ж, з розвитком просвітництва, поширення набув один з давньоукраїнських тайнописів – глаголиця (після хрещення Русі перейшли на більш зручну систему письма – кирилицю). Розвідки певних українських

істориків і краєзнавців (М. Брайчевський, В. Шевчук та ін.) доводять, що глаголицю використовували в автентичних текстах першого національного київського «Літопису Аскольда», який до наших днів не зберігся, але фрагментарно (з цензурою нової династії Рюриковичів і ченців-християн) був включений у пізніший літопис «Повість врем'яних літ».

Систематичні краєзнавчі пошуки стали проводитися у часи розквіту Київської Русі укладачами літописів держави. Перший збережений український літопис «Повість врем'яних літ» датує початок «руської землі» 860 роком. Є всі підстави вважати цей літопис першим географічно-краєзнавчим описом нашої Батьківщини, а одного з його головних авторів – Нестора Літописця – першим вітчизняним географом і краєзнавцем. У Київському літописі вперше вжито назву «Україна» (1187 р.), подано багато інформації про окремі землі і події, народ, явища природи, рослинний і тваринний світ. Його традиції продовжив Галицько-Волинський літопис (1209 – 1292 рр.), де міститься ще більша кількість цінної історико-краєзнавчої інформації.

Починаючи з XIII ст., краєзнавча інформація про Україну подавалась у звітах і друкованих творах європейських мандрівників. Адже українські міста й транспортні шляхи тривалий час відігравали (і досі продовжують відігравати) важливу роль посередників у торгівлі між Сходом і Заходом.

Появу генералізованих відомостей про культуру та побут українського народу відносять до XV ст., коли українці остаточно сформувалися як окремий цілісний етнос.

З'явився перший докладний опис географії нашої країни – це була книга (НАЗВА) німецького мандрівника Зигмунда Герберштейна (1549 р.). Першою картою українських земель є карта географа Бітіста Ан'єзе (1548 р.). Французький військовий інженер Г. Л. де Боплан у 1650 р. видав першу спеціальну працю про Україну та її мешканців-козаків «Опис України...». У ній міститься перша цілісна карта регіонів (країв) України з найдетальнішим серед тогочасних географів переліком давніх українських поселень.

Нова (ренесансна) хвиля відродження українського краєзнавства припала

на XVI – XVII ст. одночасно з розвитком братських шкіл і поширенням шкільництва серед широких верств українського населення. Книжки того часу були наповнені краєзнавчим матеріалом, цікавими прикладами історико-географічного характеру. Загалом, за рівнем освіченості (у тому числі географічної) український народ у XVI – XVII ст. посідав чи не найперше місце серед усіх європейських народів.

3.3 Зародження наукового краєзнавства

У XVII ст. завершується стихійно-описовий етап витоків краєзнавства в Україні. З XVIII ст. почався другий етап початку (зародження) наукового краєзнавства, який тривав до середини XIX ст.

У XVIII ст. відбулися якісні зміни в методах краєзнавчих досліджень. Окрім суто описових, які були характерними для попереднього етапу розвитку краєзнавства, тепер усе частіше стали застосовувати анкетний, опитувальний, статистичний, експедиційний, картографічний та інші методи дослідження. Тогочасні краєзнавчо-географічні описи набувають комплексного характеру і являють собою синтез картографічних, фізико-географічних, економіко-географічних і демографічних характеристик певної території.

На початку XVIII ст. на розвиток краєзнавства в Україні впливали ідеї вчених Росії, до складу якої входила більша частина України, зокрема Михайла Ломоносова. Він вперше організував комплексне краєзнавче дослідження окремих регіонів на науковій основі, залучивши до цієї справи не лише вчених, а й місцеве населення. Тоді ж з'явилися перші краєзнавчі монографії з історії міст і сіл, зародилось шкільне краєзнавство.

У 1715 р. вихованцем Києво-Могилянської Академії Г. Новицьким написано дослідження «Краткое описание о народе остяцком», що є однією з найбільш ранніх у світовій літературі етнографічних монографій. Перший опис російської імперії, в тому числі України, належить Івану Кирилову. Він у 1731 р. видав книгу «Цветущее состояние Всероссийского государства». У 1745 р. Академія наук видала «Атлас Российской империи», в якому зібрана

цінна інформація і про Україну.

Краєзнавчі ідеї та задуми І. Кирилова розвинув В. М. Татіщев (1686 – 1750 рр.). Для повного географічного опису Росії в 1737 р. В. М. Татіщев склав програму, яка містила 198 різноманітних питань краєзнавчого характеру з географії, статистики, економіки, етнографії, історії, антропології, медицини тощо. Поєднання в одній програмі питань з історії та географії було новим кроком у розвитку науки. Це дало змогу вченому застосувати комплексний географічний підхід і пов'язати історичні події з природним середовищем. Програма В. М. Татіщева стала першою науковою спробою краєзнавчого, комплексного фізико- та економіко-географічного, історичного й етнографічного дослідження Російської імперії.

У 1765 р. утворилося Вільне економічне товариство з метою «поширення в державі корисних для землеробства і промисловості відомостей». Це було перше наукове товариство в Російській імперії, що займалося вивченням і сприянням розвитку сільського господарства. Члени Товариства розробили спеціалізовану краєзнавчу анкету, яка мала економіко-географічний характер і містила 65 запитань. Більшість тогочасних анкет мали переважно вузькогалузевий, відомчий характер. Тому в країні визрівала ідея проведення загального економіко-географічного опису в межах усїєї імперії. Безпосереднім поштовхом для реалізації цього завдання стало проведення Генерального межування Російської імперії, яке у своєму розвитку й конкретній реалізації тісно пов'язане з губернською реформою 1775 р.

Визначення територіальних меж губерній та повітів і складу їх населення призвело до складання серії генеральних атласів губерній і утворення при Академії наук Топографічного комітету (1777 р.), який розробив «Проект топографічного опису Росії». Наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. було здійснено комплексний опис більшості територіальних одиниць Російської імперії, зокрема й українських, що стало важливим етапом розвитку краєзнавчих досліджень.

Першу суто наукову експедицію Лівобережжям України (1768 – 1775 рр.)

організував академік А. Гюльденштедт. Зібрані ним матеріали про культуру та побут українців і понині залишаються унікальними. Відомості з різних галузей культури українського народу містилися у працях історика Г. Міллера, академіка В. Зуєва та інших авторів, що подорожували Україною. Наприклад, О. Шафонський склав у 1780 р. «Топографічний опис Чернігівського намісництва», а в 1790 р. в Москві видано книгу Я. Маркевича «Записки про Малоросію, її жителів та виробництво».

Після приєднання у 1795 р. частини земель України (Волині, Київщини, Поділля) до складу Російської імперії, у правлячих колах виникла потреба в отриманні різнобічної інформації про соціально-економічний стан території з метою якнайефективнішого використання її багатств. У новоутворених губерніях розпочався збір необхідних статистичних матеріалів краєзнавчого характеру.

1795 р. побачила світ «Генеральна табель по Волинській губернії». Переписи проводилися за спеціальною формою. Пізніше з'явився більш достовірний «Географічний й економічний опис Волинської губернії 1798 р.».

У перших десятиріччях ХІХ ст. в Україні сформувалася низка місцевих культурно-просвітницьких, у тому числі етнографічних, центрів: Полтава, Одеса, Ніжин, Харків, провідним з яких згодом став останній. Початок народознавчим дослідженням поклав Харківський університет, заснований у 1805 р. Університетська друкарня видавала журнали й альманахи, книжки з українського народознавства. Викладачі та студенти розгорнули роботу зі збору пам'яток матеріальної культури та зразків усної народної творчості серед місцевого населення. Професор Г. Успенський опублікував змістовну працю з історичної етнографії «Опыт повествования о древностях русских» (1811 – 1812 рр.).

У стінах Харківського університету обмінювалися поглядами й творили національне наукове краєзнавство такі відомі вчені як І. І. Срезневський (ректор університету) та М. І. Костомаров (1817 – 1885 рр.) – основоположник народницького напрямку в історіографії України, етнограф, поет і драматург.

М. Костомаров у 1846 р. у Києві разом з В. Білозерським, М. Гулаком, П. Кулішем, Т. Шевченком та ін. заснували Кирило-Мефодіївське Братство. Наукова краєзнавча спадщина Братства величезна, з-під пера його членів вийшли фундаментальні праці з історії України XVI – XVIII ст., працювала низка етнографічних студій, зібрані матеріали етнографо-статистичної експедиції Правобережною Україною.

У 1830 – 1840-х рр. широко розгортається народознавча і краєзнавча діяльність в Одесі. Тут засновується Одеське товариство історії та старовини. Одеське товариство за період свого існування (1839 – 1922 рр.) випустило 33 томи наукових записок, більша частина яких має суто краєзнавче спрямування. Цінні пам'ятки старовини, документальні й етнографічні матеріали були зосереджені в археологічному музеї Товариства, який у 1859 р. об'єднали з Одеським міським музеєм старовини.

З кінця першої половини XIX ст. центр народознавчої діяльності поступово переміщується до Києва у зв'язку із заснуванням тут університету (1834 р.). Цьому значною мірою сприяла діяльність видатного фольклориста, історика та етнографа, першого ректора університету М. О. Максимовича, який разом з М. Костомаровим сформував своєрідний центр історико-краєзнавчого дослідження України. У 1834 р. у Києві створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, який зініціював створення музею старожитностей при Київському університеті.

Значну роль у вивченні та публікації джерел з історії України, консолідації українських істориків й археологів відіграла «Тимчасова комісія для розгляду давніх актів» або «Київська археологічна комісія» (1843 – 1921 рр.). Наукові дослідження цієї комісії сприяли формуванню в українській історичній науці допоміжних дисциплін, а зібрані нею колекції історичних документів стали базою для заснування першого в Україні державного історичного архіву – Київського центрального архіву давніх актів.

3.4 Становлення краєзнавства

Третій етап – становлення українського краєзнавства – охоплює останню третину XIX ст. – початок XX ст.

У другій половині XIX ст. краєзнавство розвивалося в руслі статистично-економічних та фольклорно-етнографічних досліджень народного побуту. Ця діяльність із залученням великого кола краєзнавців-аматорів велася практично в усіх регіонах країни. Звіти про ці дослідження частково публікувалися у місцевих виданнях статистичних комітетів та губернських архівних комісій, у періодиці.

Третій період розвитку національного краєзнавства розпочався важливою науковою подією – проведенням етнографічно-статистичної експедиції Географічного товариства до Південно-Західного краю, тобто на всій Правобережній Україні. Керував експедицією видатний український етнограф і фольклорист, географ-краєзнавець Павло Чубинський. Під час цієї експедиції П. Чубинський відвідав 36 повітів Правобережної України. Експедиція зібрала величезний краєзнавчий матеріал – 12 томів. Обробка та друкування зібраних матеріалів зайняли шість років і були завершені в 1878 р. Праці вийшли під загальною назвою «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» 1872 – 1878 рр. За цю унікальну працю П. Чубинського нагороджено золотою медаллю Російського Географічного Товариства (1873 р.), премією Російської Академії наук (1879 р.), а також золотою медаллю виставки Міжнародного географічного конгресу в Парижі (1875 р.).

13 лютого 1873 р. у Києві відкрито Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства. Головою Південно-Західного відділу обрано Г. Галагана – землевласника, юриста, а керуючим справами – П. Чубинського.

Південно-Західний відділ за три роки свого існування провів масштабну наукову програму з вивчення України. Ним опубліковано ряд етнографічних програм, здійснено одноденний перепис населення Києва, видано два томи «Записок...» (1873 р., 1876 р.), бібліографічний покажчик, присвячений природі Київщини, низку збірок пам'яток народної творчості. Активна діяльність науковців і громадськості викликала занепокоєння російської влади, і 7 липня

1876 р. Південно-Західний відділ було закрито, а П. Чубинського було заслано під нагляд поліції до Петербургу. З того часу в діяльності Географічного товариства настала велика перерва (відроджене в 1947 р.).

Систематичні краєзнавчі дослідження розпочаті у цей період і церковно-історичними товариствами в усіх регіонах України. Найбільш плідними на оригінальні краєзнавчі студії виявилися церковно-столичне та археологічне товариство Київської духовної академії, Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство та Полтавський церковний історико-археологічний комітет.

Творець народної національної школи в Україні, видатний педагог К. Д. Ушинський (1824 – 1871 рр.), автор підручників «Рідне слово» і «Дитячий світ», теоретично обґрунтував необхідність використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі та поклав початок практиці шкільного краєзнавства. Краєзнавство як педагогічне явище К. Д. Ушинський розглядав всебічно, виділяючи в ньому суспільно-економічний, освіто-виховний та методичний аспекти та вбачаючи в ньому могутній засіб вивчення Вітчизни. Він першим запропонував увести до навчальних планів початкових шкіл України предмет «вітчизнознавство» під яким малося на увазі вивчення географії в школі безпосередньо на місцевому матеріалі та натурних спостереженнях й постулював таку тезу: «Успішним є навчання, яке здійснюється на базі краєзнавства».

Інший видатний український педагог – Софія Русова (1856 – 1940 рр.), автор першого українського шкільного підручника «Початкова географія» (1911 р.), виданого українською мовою, – нерозривно пов'язувала вивчення географії з краєзнавством. Вона вважала, що прищепити дитині національні риси можна лише орієнтуючись на специфіку природи, географічне розташування, клімат, історію рідного краю і запропонувала створити товариство з організації подорожей – прототип сучасних центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді.

З кінця XIX ст. у розвитку української етнографії і краєзнавства

спостерігається певний застій у зв'язку з репресіями царизму щодо української мови і культури. Провідним центром українознавства на цьому етапі стає Львів.

У 1868 р. серед університетської молоді Галичини зароджується ідея створення товариства «Просвіта», яке, за словами його організатора, посла Степана Качали, повинно «спомогати народну просвіту у напрямках моральнім, матеріальнім і політичним через видання практичних книжок і брошур в тій мові, якою нарід говорить». 2 вересня 1868 р. розпорядженням Віденського міністерства освіти за № 3491 прийнято Статут і дозволено заснування Товариства «Просвіта». 8 грудня 1868 р. у Львові в залі польської міщанської «Стрільниці» на Курковій вулиці відбувся Перший загальний збір Товариства «Просвіта», в якому взяло участь 65 членів-засновників, студентів, урядовців, учителів. Головною місією товариства визнано «ширити просвіту українському народові».

Головою «Просвіти» став професор академічної гімназії Анатоль Вахнянин. Основою для організаційного розвитку і діяльності «Просвіти» стали його філії та читальні. Перша з них виникла у 1875 р. у с. Бортники біля Ходорова. Мережа читалень згодом поширилася не лише на всю Галичину, але й, з початком ХХ ст., на Наддніпрянщину, Буковину, Закарпаття та інші регіони України.

Читальні «Просвіти» були не тільки бібліотеками в їх приміщеннях читалися лекції, проводилися курси, вечорниці, вистави та інші культурно-освітні заходи. «Просвіта» займалася не тільки освітою народу, але й економічним його піднесенням при її підрозділах працювали крамниці, позичкові та ощадні каси, громадські сховища, утворювалися господарські спілки та кооперативи.

З «Просвіти» вийшли згодом багато різних наукових, політичних, економічних, освітніх, громадських організацій та установ: «Рідна школа», «Сільський господар», «Союз українок», «Товариство українських лікарів», «Зоря», «Сурма», «Пласт» тощо. 1873 р. було засноване «Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка» (НТШ), яке друкувало наукову літературу, зокрема про

українську історію і письменство.

У 1894 р. професором історії Львівського університету став великий український історик, визначний український науковець, політичний і громадський діяч Михайло Грушевський (1866 – 1934 рр.) – майбутній перший президент незалежної України. Його призначено головою НТШ. М. Грушевський та І. Франко створили у Львові Всеукраїнський культурний центр та заснували «Літературно-науковий вісник», який згуртував кращі літературні сили Галичини.

Головою НТШ М. Грушевський був з 1897 р. до 1914 р. Упродовж цього часу він створив у Львові наукову школу істориків України (зокрема, серед найвидатніших учнів М. Грушевського слід назвати С. Томашівського, О. Терлецького, М. Кордубу, І. Крип'якевича, В. Герасимчука, І. Дисиджору, І. Кравецького та ін.).

М. Грушевський фактично реорганізував НТШ у справжню українську академію наук: створив фонди, бібліотеки, музеї, об'єднав майже всіх провідних східно- і західноукраїнських учених, літераторів, педагогів. Титанічна діяльність НТШ донині залишається недостатньо вивченою і належним чином оціненою. А це – серія видань під назвою «Українсько-руський архів», 38 томів «Етнографічного збірника», 20 томів «Матеріалів до української етнології», періодичні видання «Життя і слово», «Історичний вісник», «Літературні вісті», «Молодий українець», «Наше минуле», «Наша культура», «Читальня», «Український історик» та ін.; бібліографічні видання, серії книг «Руська писемність», «Просвітні листи», «Господарська бібліотека», «Загальна бібліотека», «Народна бібліотека», «Історична бібліотека», «Науково-популярна бібліотека» тощо; рекламні та книготорговельні каталоги.

М. Грушевський був одним з організаторів Української Видавничої Спілки (1899 р.) і Товариства Прихильників української науки і літератури (1904 р.), заснував публічні університетські курси у Львові. У 1898 р. вийшов перший том його монументальної праці «Історія України-Русі», доведеної в подальшому до 9-ти томів, що вийшли друком у Львові та Києві (1889 –

1937 рр.), видав «Ілюстровану історію України» (1904 р.), «Історію української літератури» у 5-ти томах. Загальне число опублікованих праць М. Грушевського перевищує 1800.

Велике значення у громадському житті населення Галичини відіграв журнал «Життє і слово» (1894 – 1897 рр.), редактором якого був видатний громадський діяч, науковець, філософ, етнограф, публіцист Іван Франко. Саме І. Франко був засновником у 1883 р. гуртка «Етнографічно-статистичного», що фактично виконував функції краєзнавчого товариства.

І. Франко був зроблений найбільш системний огляд праць і матеріалів щодо розвитку різних галузей краєзнавства та його методики у своїй праці «Галицьке краєзнавство» (1892 р.). Він першим в Україні обґрунтував існування «краєзнавства» як науки, виклав його суть, значення та місце в житті народу також ним була зроблена перша спроба створення фахової бібліографії, що стосувалася українського краєзнавства. Відтоді термін «краєзнавство» став активно використовуватися у науковій і науково-популярній літературі як у вузькому, так і в широкому розумінні його змісту.

І. Франко активно займався практичною краєзнавчою роботою і був співорганізатором багатьох студентських науково-пізнавальних подорожей та експедицій гірськими шляхам та селами Бойківщини і Гуцульщини. Результатом постійних мандрівок письменника до Карпат були не тільки численні дослідження і публікації фольклорних та етнографічних матеріалів, у свою чергу, знання історії й побуту населення надихали І. Франка на створення багатьох поезій, повістей, оповідань: «Петрії і Довбушуки», «Захар Беркут», «Перехресні стежки» та ін. Його перу належать понад 100 науково-краєзнавчих праць, у тому числі «Найновіші напрями в народознавстві», «Галицьке краєзнавство», «Із наукових експедицій по краю», кореспонденція в газеті «Діло» тощо.

Найвпливовішим вченим – географом і краєзнавцем України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., був Степан Рудницький. Своїми науковими працями С. Рудницький охопив не лише географію, але й проблеми суміжних

наук – історії, астрофізики, геології, політології, етнографії тощо.

С. Рудницький – це фундатор української наукової географії та географічного краєзнавства. Освітню і краєзнавчу діяльність С. Рудницького можна охарактеризувати у багатьох аспектах. Він розробив дидактико-методичні основи навчання географії у школах різних рівнів; підготував і видав навчальні посібники з географії, популярні книги з географії України; розробив шкільні географічні карти («Початкова географія для народних шкіл», 1919 р.; «Україна – наш рідний край», 1921 р.; «Коротка географія України» у 2-х томах, 1924 р.; «Основи землезнання України», 1926 р.).

Краєзнавство С. Рудницький розглядав у тісному зв'язку з географічною освітою. В Академії наук він очолював відділ краєзнавства. С. Рудницький відстоював позицію комплексного краєзнавства («Нинішня географія», 1905 р.), яке б ґрунтувалося на синтезі всіх його видів (етнографічного, історичного, природознавчого тощо).

Інший український географ П. А. Тутковський вперше серед українських учених визначив предмет географії, її зміст і методи дослідження у теоретичній праці «Задачи и пределы географии» (1914 р.). Усупереч намаганням окремих учених розчинити географію серед інших наук, П. А. Тутковський доводив, що «географія має свій особливий зміст, свої методи дослідження і свої самостійні завдання». Серед методів досліджень географії вчений відводив чільне місце науковому краєзнавству.

Розвиток історичного краєзнавства на початку ХХ ст. тісно пов'язаний з іменем Івана Крип'якевича, учня М. Грушевського, який з 1905 р. до 1914 р. опублікував понад 20 праць, присвячених історії Галичини. Усього у творчій спадщині І. Крип'якевича близько 200 праць краєзнавчого характеру. Найвідоміші історико-краєзнавчі праці: «Матеріали до історії торгівлі Львова», «Львівська Русь в першій пол. XVI ст.», «Історія української культури», «Велика історія України», «Історія українського війська».

Кінець ХІХ ст. – початок ХХ ст. – це період комплектування й оформлення збірок про пам'ятки матеріальної і духовної культури регіонів,

створення місцевих музеїв. Вагомий особистий внесок у краєзнавство і музейництво зробили такі провідні вчені того часу як М. Білянівський, Б. Ханенко, Д. Щербаківський, Д. Яворницький. І. Манжурґ та ін.

Наприкінці XIX ст. започатковано проведення промислових та сільськогосподарських виставок. 1880 р. у Коломиї була організована виставка домашнього промислу, яка мала комплексний краєзнавчий характер. Активізації краєзнавчого руху, збиральницької діяльності сприяли Тернопільська етнографічна виставка (1887 р.), Львівська крайова виставка (1896 р.), Стрийська хліборобська виставка (1909 р.).

У Наддніпрянській Україні в цей період особливого розвитку набула етнографічна й антропологічна діяльність Ф. К. Вовка, який видав 455 друкарських праць з найважливіших проблем етнографії, антропології, мистецтвознавства, фольклористики, серед них перший узагальнюючий нарис «Етнографічні особливості українського народу». Учений-краєзнавець світового рівня Ф. К. Вовк був професором Сорбонського, Санкт-Петербурзького і Київського університетів.

3.5 Організація краєзнавства в Україні

1920-ті рр. XX ст. відзначаються бурхливим розвитком краєзнавчого руху та дією таких потужних краєзнавчих товариств як: Київське товариство природознавців, Історичне товариство Нестора Літописця та Українське Наукове товариство. В цілому на той час в Україні налічувалося біля 30 тис. краєзнавців та понад 650 гуртків. Початком систематичної праці в галузі краєзнавства можливо вважати проходження в Харкові в 1925 р. Першої всеукраїнської краєзнавчої конференції на якій було організовано Український комітет краєзнавства (далі – УКК) який поєднав науково-дослідну роботу академічних комісій з краєзнавчих досліджень з екскурсійно-туристичною діяльністю широких верств населення. Даний період відзначився продуктивною діяльністю таких прогресивних учених як: М. Грушевський, Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Слабчеко.

На III Всеросійській краєзнавчій конференції (1927 р.) були визначені суспільні задачі краєзнавства в руслі соціалістичного будівництва, передбачено залучення до краєзнавчої діяльності широких мас трудящих. Проте таке трактування предмету і завдань краєзнавства значно звужувало його наукові і суспільні функції. Водночас на цей період в Україні діяло продовжувалася проводитися розробка спеціальних методик краєзнавчих досліджень, а краєзнавство впроваджувалося у навчальні програми вищих навчальних закладів і шкіл.

На початку 30-х років XX ст. предмет краєзнавства було остаточно підпорядковано ідеологічним інтересам і звужено до вивчення радянського періоду місцевої історії, був закритий журнал «Краєзнавство», розпустили Український комітет краєзнавства. З масового руху воно поступово перейшло до науково-дослідних установ і архівів, а аматорська краєзнавча діяльність спрямовувалась місцевими краєзнавчими музеями і поширювалась здебільшого серед учнівської молоді.

Трагічні історичні події Голодомору та Другої світової війни фактично припинили краєзнавчий рух на Україні. По завершенню Другої світової війни Академія наук України виступила ініціатором відродження краєзнавчого руху.

Повернення краєзнавства в наукове русло припадає на 60-ті роки XX ст. і безпосередньо пов'язане з діяльністю Українського географічного товариства, діяльність якого спрямовувалась на сприяння розвитку географічної науки і краєзнавства, проведення географо-краєзнавчих досліджень та пропаганду географічних знань та підвищення рівня географічної культури серед населення втому числі засобами туристсько-екскурсійної роботи.

На цей період також припадає розвиток етнографічних досліджень та музейного руху, зокрема було створено музеї народної архітектури і побуту просто неба (так звані скансени) в Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Львові, Чернівцях, Києві, створюється мережа громадських історико-краєзнавчих музеїв. Особливою науковою подією є підготовка 26-ти томного видання «Історія міст і сіл Української РСР», яке і на цей час є однією з

фундаментальних праць, що вичерпно характеризує всі територіальні одиниці сучасної України.

Починають регулярну роботу обласні краєзнавчі конференції, видається методичний збірник «Краєзнавство в школі» (1953 – 1970 рр.). Краєзнавчі дослідження розвиваються на державному, громадському та вузівсько-шкільному рівні. В АН УРСР було створено новий підрозділ – відділ історико-краєзнавчих досліджень, який очолив академік П. Т. Тронько. Державне краєзнавство перебуває у віданні краєзнавчих музеїв і науково-дослідних установ. На громадських засадах вивчають рідний край відділи Географічного товариства УРСР, товариства охорони природи, товариства охорони пам'яток, туристи. Краєзнавчі дослідження передбачені шкільними програми з географії. В вузівські програми підготовки вводяться курси історичного та географічного краєзнавства.

Координації краєзнавчих досліджень значною мірою сприяло проведення протягом 1980-х рр. чотирьох Всеукраїнських краєзнавчих конференцій. На основі їх рекомендацій були розроблені комплексні плани краєзнавчих досліджень.

Інститутом історії України АН підготовлені дві фундаментальні краєзнавчі наукові праці: «Пам'ятники истории и культуры Украинской ССР» (Київ, 1987 р.) та «Історичне краєзнавство в Українській РСР» (Київ, 1989 р.) в яких проведене ґрунтовне узагальнення напрацьованого теоретико-методологічного та фактологічного матеріалу краєзнавчих досліджень, даного періоду.

Після здобуття країною суверенітету краєзнавча робота в молодій незалежній державі знову активізувалася. Так, в 1990 р. розпочала роботу Всеукраїнська спілка краєзнавців (далі – ВСК), головою якої було обрано П. Т. Тронька. Головним завданням у діяльності Спілки є розвиток краєзнавчого руху в органічному поєднанні всіх його державних, громадських і шкільних форм, залучення до пізнання рідного краю широких верств населення, використання досвіду, набутого в цій галузі в Україні та за

кордоном. Після першого з'їзду Спілки розпочався активний процес утворення місцевих краєзнавчих організацій. Починаючи з 1990-х рр. регулярно організуються Всеукраїнські і регіональні краєзнавчі конференції у різних містах країни, які сприяють широкій пропаганді краєзнавства, активізації краєзнавчих досліджень та розбудові краєзнавчих осередків на місцях. У 1993 р. відновлено видання журналу «Краєзнавство».

З проголошенням туризму одним з пріоритетних напрямів розвитку економіки нашої держави (Закон України «Про туризм», 1995 р.), активізувалися дослідження в галузі туристського краєзнавства, яке охоплює дослідження досить різноманітних об'єктів та явищ окремих регіонів нашої держави. Зокрема дуже потужні зв'язки на сьогодні сформувалися між туристським та географічним краєзнавством, яким традиційно опікується Українське географічне товариство. Такий тандем демонструє плідну співпрацю між науковцями і реалізується через проведення спільних наукових та пошукових заходів. Велику роль у становленні географічного та туристського краєзнавства в Україні на сучасному етапі відіграє тижневик «Географія. Краєзнавство. Туризм». Заснований у 1996 р. спільно з Асоціацією вчителів України, це науково-популярне видання залишається на сьогодні головним провідником наукових, методичних, організаційних наробок туристсько-краєзнавчого напрямку досліджень в Україні.

ЛЕКЦІЯ 4. МУЗЕЇ ЯК ОБ'ЄКТИ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Питання до теми:

1. Музеї – державні та громадські установи, що займаються краєзнавчо-освітньою діяльністю.
2. Роль музеїв у розвитку суспільства.
3. Класифікація музеїв України.

4.1 Музеї – державні та громадські установи, що займаються краєзнавчо-освітньою діяльністю

Щоденно десятки тисяч громадян України, іноземні туристи, прагнучи збагатити свої знання, зустрітися з прекрасним, відвідують музеї. Музеї дають змогу побувати в давньому минулому, побачити сьогодення людства, його здобутки і навіть заглянути у майбутнє. У музеях України дбайливо зібрано і зберігається все, що нам, українцям, дороге, що є гордістю нашого народу, і це закономірно: адже не вартий майбутнього той народ, який не цінує свого минулого.

Термін «музей» в перекладі з грецької мови означає місце, присвячене музам, дочкам богині пам'яті Мнемозіти. Вважаючи їх покровительками науки і мистецтва, греки будували на їхню честь храми, які називали музейонами. Саме звідси й походить термін «музей».

У наш час зміст поняття «музей» змінився і розширився. Закон України «Про музеї і музейну справу» від 29 червня 1995 р. регулює суспільні відносини в галузі музейної справи.

«Музеї – це культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини».

Основними напрямками музейної справи є культурно-освітня, науково-дослідна діяльність, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна, пам'яткоохоронна робота.

Музейна справа – це спеціальна галузь культурно-освітньої та наукової діяльності, яка здійснюється музеями щодо комплектування, збереження, вивчення і використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури.

Функції музею доволі складні, а форми діяльності різноманітні. Музеї мають багато особливостей і специфічних рис, які зумовлюють їхні наукові, культурно-освітні функції і зближують з відповідними закладами.

Найголовніша особливість музеїв полягає в тому, що вони збирають, вивчають та експонують першоджерела або оригінали, тобто пам'ятки, які безпосередньо пов'язані з розвитком природи, життям людського суспільства. За цією особливістю музеї близькі до науково-дослідних установ, які також вивчають (у своїх аспектах) першоджерела.

Друга особливість музеїв полягає в тому, що вони працюють над дуже різноманітними першоджерелами – використовують геологічні, палеонтологічні, зоологічні, антропологічні та інші природничі колекції, пам'ятки матеріальної культури (знаряддя праці, інструменти, ремісничі вироби, зброю, побутові речі тощо), пам'ятки духовної культури (твори живопису, графіки, скульптури, декоративного мистецтва тощо), а також рукописні та друковані документи, книги. Види і форми першоджерел надзвичайно різноманітні, кількість їх величезна.

Третьою особливістю музеїв є те, що вони використовують свої фонди для популяризації першоджерел – показу їх в експозиційних залах, на спеціальних виставках, за допомогою екскурсій, лекцій або інших видів інформування.

Специфіка музеїв виявляється також у тому, що в їхній діяльності науково-дослідні й освітні функції тісно поєднуються. Збираючи першоджерела, створюючи таким чином джерельну базу для наукових досліджень і проводячи власні дослідження, музеї водночас займаються

широкою популяризаторською діяльністю.

Науково-дослідна робота є основою діяльності музеїв, кожного виду зокрема. Організація всієї діяльності музеїв на науковій основі – головне досягнення музеєзнавства.

Завданнями наукової роботи музеїв є:

- глибоке вивчення історії краю, міста чи села;
- дослідження музейних колекцій та їх наукова обробка;
- опрацювання окремих тем, пов'язаних з експозицією музею;
- розробка експозицій (складання тематичних структур та тематико-експозиційних планів);
- розробка питань методики і техніки музейної справи.

Уся науково-дослідна робота в музеях здійснюється за певним планом, який затверджує вчена рада музею. Наукова робота в музеях на сучасному етапі здійснюється за допомогою:

- розвідок на місці подій;
- експедицій;
- архівних досліджень;
- вивчення матеріалів у бібліотеках, науково-дослідних інститутах, культурно-освітніх установах та закладах.

Результати науково-дослідної роботи працівники музеїв оформляють у вигляді нових виставок, розділів експозицій, каталогів, методичних розробок екскурсій, наукового опису цінних експонатів, а також статей та монографій, буклетів, наукових праць тощо.

Розвиток культурно-освітньої роботи музеїв України сприяв виникненню її різноманітних форм і видів. Найбільш поширеними з них є:

- екскурсії;
- лекції;
- систематичні зустрічі з відвідувачами;
- тематичні вечори й конференції;
- робота пересувних музеїв;

- зустрічі з видатними людьми;
- тематичні виставки;
- дні відчинених дверей тощо.

Екскурсійна робота – це основний вид культурно-освітньої діяльності музеїв. Найбільш поширеними є оглядові екскурсії.

Історія розвитку музеїв, теорія та методика музейної роботи становлять предмет дослідження особливої науки - музеєзнавства.

Музеєзнавство вивчає історію та закономірності розвитку музеїв, їх внутрішню організацію, систему наукового комплектування музейних фондів, документування й зберігання колекцій, а також опрацювання методики побудови музейних експозицій, виставок, різних видів і форм науково-освітньої діяльності музеїв.

Музеєзнавство – порівняно молода історична дисципліна. В Україні воно виникло в другій половині XIX ст.

4.2 Роль музеїв у розвитку суспільства

Попередниками сучасних музеїв в Україні більшість учених вважають колекції книг, картин, художніх виробів тощо, які зберігалися в храмах ще в часи Київської Русі: Десятинній церкві, Софійському соборі, Києво-Печерському монастирі та ін. У XVII – XVIII ст. великі приватні збірки художніх творів знаходились у феодальних замках та династичних маєтках (Я. Собеського у Жовкві, Синявських у Бережанському замку, Вишневецьких у замку в Вишнівці, галерея Сапег у Кодні, К. Розумовського у Батурині тощо).

Власне музеї в Україні почали виникати в першій половині XIX ст. У цей час було відкрито кілька музеїв різних профілів, у тому числі Миколаївський (1806 р.), Феодосіївський (1811 р.), Одеський (1825 р.), Керченський (1826 р.), Музей старожитностей Катеринославської губернії (1849 р.). Основні фонди цих музеїв становили матеріали археологічних розкопок.

У першій половині XIX ст. в Україні виникають університетські музеї. У 1807 р. при Харківському університеті завдяки зусиллям громадського діяча

В. Каразіна відкрито кілька музеїв – Археологічний, Зоологічний, Мінералогічний, Музей образотворчих мистецтв. У 1834 – 1837 рр. при Київському університеті завдяки його першому ректорові М.Максимовичу також було створено музеї: Старожитностей, Нумізматичний, Образотворчих мистецтв, Зоологічний та ін.

Більш інтенсивно розвивається музейна справа в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. У цей час було відкрито ряд історичних та природничих музеїв: Херсонський музей старожитностей (1890 р.), Херсонський археологічний музей (1893 р.), Львівський історичний музей (1893 р.), у Чернігові – музей Архівної комісії (1897 р.) та музей українських старожитностей В. Тарнавського (1902 р.). Серед інших українських музеїв одним з найбільших був Полтавський природничий музей (1891 р.). У Севастополі у 1869 р. відкрито музей Чорноморського флоту, в 1905 р. – музей героїчної оборони і визволення міста.

На базі приватних колекцій творів мистецтва в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. було організовано ряд художніх музеїв: у Харкові – перший в Україні міський художній музей (1886 р.), у Києві – Міський музей старовини і мистецтв (1899 р.), в Одесі – Міський музей красних мистецтв (1899 р.), в Феодосії – картинну галерею творів І. К. Айвазовського, ним засновану. Художні галереї були відкриті й у Миколаєві, Катеринославі.

На західноукраїнських землях великим музейним центром був Львів. У Львові в 1874 р. відкрито Міський промисловий музей, у 1887 р. – Музей Ставропійського інституту; в 1895 р. – Етнографічний музей Наукового товариства імені Т.Шевченка; у 1904 р. – Археологічний музей «Народного дому», У 1907 р. – Народний музей (тепер Львівська картинна галерея) та ін. У 1912 р. закладено Тернопільський краєзнавчий музей.

На початку XX ст. в Україні створюється кілька меморіальних музеїв. Так, у 1904 р. в Ялті відкрито меморіальний музей А.Чехова. До 1917 р. в Україні не було жодного меморіального музею, присвяченого Т. Шевченку, І. Франку, Лесі Українці або іншим діячам української культури.

Великі приватні музейні колекції мали В.Тарнавський, Б. та В. Ханенки, В. Щавинський, П. Потоцький та ін. Всього в Україні до 1917 р. було 35 музеїв. Вони належали різним відомствам, установам та приватним особам.

Щодо теорії музейної справи, то вона перебувала ще в зародковому стані. Після 1917 р. в умовах політики українізації, відносного підвищення уваги уряду до проблем освіти, охорони пам'яток музейного будівництва, масового краєзнавчого руху і широкої аматорської ініціативи зі створення музейних осередків на місцях спостерігалось значне зростання музейної мережі.

Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція, що відбулася в 1925 р. в Харкові, націлювала місцеві музеї як низові краєзнавчі осередки на всебічне вивчення минулого та сучасного краю.

Музей-кабінет антропології та етнографії імені Ф. Вовка разом з іншими академічними установами Історичної секції ВУАН став науково-організаційним та координаційним центром краєзнавства в Україні. Музей-кабінет поступово розгорнув дослідження в галузі етнографії, археології, антропології.

Визначними організаторами музейної справи в цей час в Україні були М. Біляшівський, Ф. Шміт, Д. Щербаківський, М. Макаренко, У. Ернст, К. Мощенко, В. Кравченко, П. Постоев, М. Рудницький, С. Тарапунієнко, Д. Яворницький, П. Туткрвський, Ю. Сочинський, С. Дложевський, М. Ботенко тощо.

Влітку 1919 р. в Україні було створено нові музеї – Черкаський, Вінницький, Нікопольський, Уманський та ін. У 1919 р. відкрито Картинну галерею в Полтаві; в 1920 р. засновано Одеський державний художній музей, в 1922 р. – Київську картинну галерею. Збільшилася кількість історичних і художніх музеїв.

Першими історико-культурними заповідниками було оголошено стародавнє місто Ольвія разом з некрополем на Миколаївщині (1924 р.) і Києво-Печерську лавру (1926 р.).

У 1920 – 1930-х рр. в Україні засновано перші літературно-меморіальні музеї. Серед них – Музей-заповідник на могилі Т.Шевченка в Каневі (1926 р.),

Музей-заповідник М. В. Гоголя у Великих Сорочинцях (1928 р.), Музей В. Короленка у Полтаві (1928 р.).

У 1920 – 1930-х рр. зростає увага до теорії і методики музейної справи. Діяльність музеїв урізноманітнюється й активізується; постійно вводиться в практику музейної справи культурно-освітня діяльність. Велике значення для розвитку музейної справи в цей період мав перший Музейний з'їзд (1930 р., Москва). На з'їзді обговорювалися питання побудови екскурсій, організації різних виявів музейної роботи. Широкого розмаху набула науково-дослідна робота музеїв. Слід відзначити видання щоденних збірників, програм, методичних розробок, каталогів і путівників.

У роки Другої світової війни (1939 – 1945 рр.) фашистами було зруйновано і розграбовано десятки музеїв України. Особливо потерпіли історичні та художні музеї. У повоєнні роки відбудовано зруйновані музеї, частково повернуто вивезені колекції, зібрано нові експонати, створено нові експозиції. Станом на 1950 р. в Україні працювало 137 музеїв.

У повоєнні роки створено також нові історичні, краєзнавчі, художні, літературно-меморіальні музеї. Серед літературно-меморіальних: Музей Ю. Федьковича у Чернівцях (1945 р.), Музей І. Котляревського в Полтаві (1952 р.), Музеї Т. Шевченка (1962 р.), М. Рильського (1960 р.), музей І. Франка в Нагуєвичих (1946 р.), Музей-садиба Лесі Українки в Колодяжному на Волині (1949 р.). Серед художніх музеїв – Закарпатська картинна галерея в Ужгороді (1948 р.), Державний музей Українського декоративного мистецтва у Києві (1954 р.), Донецький художній музей (1960 р.) тощо.

У 1960 – 1990-ті рр. великого поширення набули народні музеї, які створювалися з ініціативи Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, окремих наукових установ чи науковців, ентузіастів-аматорів і працювали на громадських засадах.

«На початок 1986 р. в Україні налічувалось 7924 громадські музеї, 396 з них здобули почесне звання «народний». З 470 райцентрів 387 мали краєзнавчі громадські музеї. В Громадських музеях України – близько 2200 тис.

оригінальних експонатів...», – писав П. Т. Тронько у своїй праці «Історичне краєзнавство в Українській РСР».

Створення нових музеїв – як державних, так і народних – триває в умовах існування незалежної Української держави. Вперше в історії українського музейництва було правдиво висвітлено національно-визвольні змагання українського народу за свою державність у 1914 – 1945 рр., державотворчу діяльність ЗУНРу, видання товариств «Просвіта», «Рідна школа», «НТШ», відомості про Організацію Українських Націоналістів, події 1939 – 1941 рр. на західноукраїнських землях, про діяльність Української Повстанської Армії, голодомор в Україні 1933 р., геноцид під час сталінських репресій тощо.

Нині Україні вкрай потрібні музеї нового типу – історико-анімаційні скансени, які б репрезентували світові понад п'яти тисячолітню історико-культурну спадщину нашої країни.

Козацькі скансени в Україні вже є (Національний заповідник «Хортиця»), їх розвиток триватиме й надалі (скажімо, в одній лише Донецькій області зусиллями Донського козацтва розроблені проекти двох подібних скансенів – Музею козацького побуту під відкритим небом на Савур-могілі та меморіального комплексу «Козацька пристань» в Райгородку).

Що ж до попередніх історичних епох формування українського етносу, проблема їх адекватної туристичної репрезентації стоїть набагато гостріше. Нині українська громадськість впритул наблизилася до усвідомлення необхідності початку реалізації проекту історичної реконструкції трипільського протоміста на Київщині біля Ржищева (чи деінде). Над цим проектом плідно працюють як археологи Інституту археології НАН України, так і активісти громадської організації. Зазначимо, що за умови втілення цього проекту у життя й активного інформаційно-рекламного просування нового турпродукту, Трипільське протомісто-скансен одразу стане наймасовішим об'єктом туристичного інтересу України, особливо серед школярів та студентської молоді.

Існує потреба в організації» Скіфського скансена, що репрезентуватиме

яскраву сторінку історії нашої країни. Оптимальним чином для цієї потреби може підійти частина території Більського городища на р. Ворсклі – найбільшого міста Європи першої половини I тис. до н. е., довжина валів якого сягає 35 км, а висота перевищує 10 – 12 м. Діяльність подібного скансена слід розвивати в руслі пропагування активного кінного туризму й анімаційних фестивалів за участю членів українських клубів історичного фехтування.

І зрештою, якщо Україна є «дитям» найбільшої середньовічної держави Європи – Київської Русі – існує потреба належним чином знайомити й репрезентувати нашу давньоруську спадщину як іноземним, так і українським туристам.

На наше переконання, доцільно організувати щонайменше два давньоруські скансени: Тустань й «Замок Володимира Великого».

Уся необхідна проектна документація щодо відродження унікальної наскельної давньоруської фортеці Тустань у Карпатах біля Урича на Львівщині вже розроблена дослідником пам'ятки – археологом Михайлом Рожком. Цей скансен має вигідне транспортне положення, завдяки чому притягуватиме до себе масові туристичні потоки рекреантів, які відпочиватимуть у Карпатах і курортних закладах Трускавця, Моршина й Східниці, а також значну частку українських й іноземних туристів, які приїжджатимуть на кілька днів у Львів.

І, певна річ, повноцінний давньоруський скансен з усіма елементами туристичної анімації варто організувати на околиці Києва, зорієнтувавши його турпродукт на самих киян (уїк-ендові виїзди з дітьми) та численних гостей столиці України. Гадаємо, оптимально для цієї мети надається грандіозне давньоруське городище літописного Білгорода - резиденції князя Володимира Великого – у Білогородці (22 км від Києва). Тут над Ірпенем збереглися потужні укріплення – рів і вал заввишки 10 – 12 м, вздовж гребеня якого тягнулася фортечна стіна-забороло висотою 4 – 5 м з дерев'яних зрубів, заповнених цеглою-сирцем. Велич збережених укріплень ілюструє така цифра: від урізу Ірпеня до вершини валів князівського замку-дитинця – 60 м скосу крутістю близько 60°.

У X – XI ст. Білгород був одним з найбільших міст Київської Русі, за своїм розміром (120 га) перевершував такі давньоруські міста, як Чернігів, Переяслав, Галич, і не поступався перед багатьма середньовічними західноєвропейськими столицями. Він був головною богатирською заставою князя Володимира «Красне Сонечко», де стояв гарнізон новгородців на чолі з билинним Альошею Поповичем. Тож саме тут, після організації анімацій-но-історичного скансена, мають «ожити» й розважати туристів знайомі всім нам з дитинства персонажі давньоукраїнських билин «Київського циклу», ґрунтовно опрацьовані сучасним українським дослідником і письменником В. Шевчуком.

Креслення історичних реконструкцій літописного Білгорода підготовані завдяки багаторічній праці Білгородської археологічної експедиції Київського національного університету імені Т.Шевченка під керівництвом Г.Мезенцевої.

У відновлених фортифікаціях замку-дитинця варто розмістити цілий комплекс споруд історичного й туристичного призначення. Зокрема, в одному крилі княжого палацу доцільно розгорнути музейну експозицію, а в другому – обладнати ресторан з давньоруською кухнею, у вежах розмістити панорамні туристичні майданчики, відкрити тризірковий туристичний готель у стилі боярських хоромів, збудувати діючі ремісничі майстерні кожум'яків, гончарів, ковалів і зброярів, чинбарів тощо з можливістю вільного залучення туристів у майстер-класи з опанування того чи іншого ремесла, обладнати полігон для богатирських ристалищ за участю активістів Київського клубу історичного фехтування з можливістю для будь-якого відвідувача скансена приміряти на себе давньоруські обладунки та випробувати себе у володінні мечем, булавою, сулицею й луком.

Альтернативним до описаного може бути проект «Богатирська застава» з відродження на високому правому березі Дніпра неприступного літописного міста-фортеці X – XIII ст. Витичева (біля сучасного Витачева на Київщині). Ця могутня фортеця багато разів згадується на сторінках давньоруських літописів у зв'язку з бойовими діями руських князів. Так, у 1085 р. Володимир Мономах побив половців біля стін Витичевої фортеці. А 30 серпня 1110 р. руські князі

зібралися у Витичеві на з'їзд, скликаний Святополком Святославовичем і Володимиром Всеволодовичем Мономахом, на якому володарям удільних земель Київської Русі вдалося помиритися перед лицем спільної половецької загрози.

Для відродження дерев'яно-земляної фортеці-скансена тут теж існують усі необхідні передумови – збереглися вали зі зрубами, фундамент надбрамної башти, обмірні креслення наукових реконструкцій укріплень і внутрішньої житлової забудови здійснені після комплексного вивчення пам'ятки експедицією під керівництвом академіка Б. Рибаківа.

Комерційна окупність названих інвестиційних проектів організації в Україні історично-туристичних скансенів, з огляду на невпинне пошавлення туристичного руху в державі, не перевищує 10 років (для Білгорода – 5 – 6 років). Тож справа лише за урядовою підтримкою проектів у рамках Державної програми збереження і використання замків.

4.3 Класифікація музеїв України

Мережа музеїв в Україні будується на основі усталеної в українському музеєзнавстві їх наукової класифікації. Сучасна наукова класифікація остаточно склалася в повоєнні роки ХХ ст. Відповідно до цієї класифікації всі українські музеї розрізняють за типами і профілями.

Тип музею визначається його суспільним призначенням, метою діяльності.

Існують три типи музеїв:

1) науково-освітні масові, або публічні. Ці музеї призначені для широкого кола громадян та гостей України, їх у нашій країні більшість. Це, наприклад, Дніпропетровський історичний музей, Державний історичний музей України в Києві, Львівська картинна галерея;

2) науково-дослідні, або академічні, які призначені для спеціалістів. Створюються вони при академіях, науково-дослідних інститутах, мають вузькоспеціальний характер. Це своєрідні наукові лабораторії (наприклад,

Центральний науково-природознавчий музей НАН України, Львівський природознавчий музей НАН України);

3) навчальні, які призначені для учнів і студентів. Створюються при школах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах з освітньою метою. Наприклад, Мінералогічний музей і геологічний музей Львівського університету імені І. Франка, Музей археології при Інституті українознавства імені І. Крип'якевича НАН України).

Профіль музеїв визначається основним змістом його фондів і зв'язком з тією чи іншою галуззю науки, мистецтва або виробництва.

Нині в Україні є музеї таких профілів: історичні, краєзнавчі, мистецтвознавчі (художні), меморіальні, літературні, природничо-наукові, галузеві. Музеї кожного з цих профілів можуть мати ще вужчу спеціалізацію, поділятися на види і підвиди. Наприклад, до музеїв художнього профілю належать музеї образотворчого мистецтва, народної творчості, театральні, музичні тощо; до музеїв природничо-наукового профілю – геологічні, палеонтологічні, ботанічні, зоологічні тощо; до історичного профілю – загальноісторичні, військово-історичні, археологічні, етнографічні, історико-архітектурні та історико-культурні (музеї або заповідники); до галузевих – технічні, сільськогосподарські, педагогічні, медичні тощо.

У Законі України «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 р. № 249/95-ВР, ст. 5 подається така класифікація музеїв за видами:

«За своїм профілем музеї поділяються на такі види: історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві тощо.

На основі ансамблю, комплексів пам'яток та окремих пам'яток природи, історії, культур та територій, що становлять особливу історичну, наукову і культурну цінність, можуть створюватись історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби.

Музеї можуть бути: *загальнодержавні*, засновниками яких є центральні органи виконавчої державної влади; *республіканські* (Автономної Республіки

Крим), засновниками яких є органи державної виконавчої влади АР Крим; *місцеві*, засновниками яких є відповідні місцеві органи державної виконавчої влади або органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, громадяни.

Державному музею, який має музейне зібрання пам'яток загальнодержавного значення, набув міжнародного визнання і є провідним культурно-освітнім та науково-дослідним закладом у відповідних профільних групах музейної мережі України, у встановленому законодавством України порядку може бути надано статус національного музею України».

Розглянемо коротко основні профілі музеїв України.

Музеї історичного профілю. До цієї групи належать музеї, які збирають, зберігають, вивчають і популяризують пам'ятки матеріальної та духовної культури українського народу. Зберігаючи величезні цінності, музеї історичного профілю ведуть широку науково-дослідну та освітньо-виховну роботу.

В Україні до загальноісторичних належать Державний історичний музей України в Києві, а також Харківський, Дніпропетровський, Львівський, Чернігівський історичні музеї. Меморіальні музеї є окремим видом музеїв історичного профілю. Меморіальні музеї присвячені пам'яті видатних політичних, державних і військових діячів, учених, письменників, композиторів, художників та ін. Вони створюються на базі пам'ятних комплексів, які охороняються державою: садиб, будинків, квартир, пов'язаних з життям і діяльністю видатних осіб. Це музеї видатних діячів України – академіка Д. Яворницького (Дніпропетровськ), педагога В. Сухомлинського (Павлиш Кіровоградської області), художників В. І. Касіяна (Снятии Івано-Франківської області), і Ф. Ф. Манайла (Ужгород), архітектора В. Г. Заболотного (Переяслав-Хмельницький), письменника І. Я. Франка (Нагуевичі Львівської області) тощо.

Перший меморіальний музей в Україні створено в 1928 р. – Будинок-музей Т. Г. Шевченка в Києві. Єдиним в Україні музеєм-мавзолеєм є меморіал-

поховання у складі музею-садиби М. І. Пирогова. У ньому похований славетний український хірург, який уперше застосував наркоз, засновник воєнно-польової хірургії, учасник героїчної оборони Севастополя, академік М. І. Пирогов (1810 – 1881 рр.). Мавзолей з забальзамованим тілом знаходиться у підземному приміщенні церкви-усипальниці. Між іншим, спосіб, яким був забальзамований М. І. Пирогов, досі залишається невідомим.

Окремим видом музеїв історичного профілю є *археологічні музеї*. Основу їхніх збірок становлять пам'ятки матеріальної культури від найдавніших часів до епохи середньовіччя, виявлені під час археологічних досліджень. До найдавніших таких музеїв в Україні належать: Одеський археологічний музей НАН України (рис. 8.4) (150 тис. експонатів), Національний історико-археологічний заповідник у Севастополі «Херсонес». Великі історико-археологічні музеї України є ще в Керчі та Дніпропетровську.

Окрему групу становлять *музеї-заповідники* (архітектурно-історичні та історико-культурні), до складу яких, крім експозиції, входять архітектурні, історичні, літературні та інші пам'ятки, що знаходяться на території заповідника. Їх створюють у будівлях, які становлять велику історичну чи художню цінність чи є визначними історико-культурними пам'ятками. Найбільші з них: національний архітектурно-історичний заповідник «Софійський собор», відкритий в 1934 р. в центрі Києва; історико-культурний заповідник на о. Хортиця (Запорізька область), Переяслав-Хмельницький історико-культурний заповідник, Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник, Чернігівський архітектурно-історичний заповідник тощо.

Краєзнавчі музеї. Музеї цього профілю збирають, зберігають, вивчають і експонують матеріали, що розповідають про природу, економіку, історію і культуру певного краю. У них зібрані геологічні, ботанічні, зоологічні, палеонтологічні, археологічні, етнографічні та інші колекції, знаряддя праці, вироби місцевих промислів різних історичних періодів, твори мистецтва, літератури, народної творчості тощо. Специфіка краєзнавчих музеїв полягає в тому, що вони мають широкий діапазон експозицій, поєднують риси музеїв

історичного і природничо-наукового профілю, а іноді мають ще художні, літературні чи меморіальні відділи. Через це їх називають ще музеями комплексного профілю.

Попередниками сучасних краєзнавчих музеїв були місцеві музеї, які виникли в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: Миколаївський (1898 р.), Волинський (у Житомирі, 1902 р.) та ін.

Перший міський музей старожитностей був заснований у 1825 р. в Одесі. Більшу частину його експонатів становили визначні твори мистецтва, які подарували музею міські колекціонери.

Нині практично в кожній області функціонують обласні краєзнавчі музеї. Багато пам'яток матеріальної і духовної культури свого краю зосереджено у Тернопільському краєзнавчому музеї, Кіровоградському краєзнавчому музеї, Івано-Франківському краєзнавчому музеї.

Краєзнавчі музеї – це найчисельніша група серед музеїв нашої країни. До провідних музеїв цього профілю належать: Полтавський краєзнавчий музей, Закарпатський краєзнавчий музей, розташований у стародавньому замку Ужгорода; Білгород-Дністровський краєзнавчий музей, Кримський краєзнавчий музей у Сімферополі; Чернівецький, Житомирський та Одеський краєзнавчі музеї. Крім того, понад 7 тис. музейних закладів краєзнавчого типу працюють на громадських засадах.

Музеї художнього профілю. Музеї цього профілю зберігають, вивчають і пропагують визначні твори живопису, графіки, скульптури, ужиткового мистецтва, а також народної творчості, ведуть велику дослідницьку і науково-освітню роботу.

Першим художнім музеєм на території України був Музей художньої промисловості, відкритий у 1873 р. у Львові. Пізніше, у 1886 р. було засновано Міський художній музей у Харкові, у 1889 р. – Міський музей красних мистецтв в Одесі.

Провідне місце серед сучасних художніх музеїв України займають: Національний музей українського образотворчого мистецтва України в Києві,

Львівська картинна галерея, Національний музей українського народного декоративного мистецтва України у Києві, Національний музей театрального, музичного та кіномистецтва України у Києві, Харківський художній музей, Одеський художній музей, Український музей етнографії та художнього промислу у Львові, Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини. Художні музеї є також у Дніпропетровську, Севастополі, Алупці, Бердянську та інших містах України. Художні музеї не лише зберігають і популяризують твори образотворчого мистецтва, а й організують виставки, підготовлені спільно з іншими музеями чи влаштовані у порядку культурного обміну між країнами.

Пам'ятки музичної культури збирають, зберігають, експонують музичні музеї України. В Україні працюють: Будинок-музей М. Лисенка, Кабінет-музей В. Косенка (у Києві), Музично-меморіальний музей С. Людкевича у Львові, Музей П. Чайковського (Кам'янка Черкаської області), Меморіальна кімната-музей М. Леонтовича (Турчин Вінницької області), Музей при Київському театрі опери і балету імені Т. Шевченка та ін.

Музеї природничо-історичного профілю. До цієї групи належать музеї, які збирають, зберігають, вивчають і експонують різноманітні природничі матеріали та відображають у своїх експозиціях найновіші досягнення природничих наук. Такі музеї тісно пов'язані з академічними, науково-дослідними інститутами і вищими навчальними закладами, діяльність їх має як наукові, так і навчальні цілі. Одним з найбільших природничо-історичних музеїв України є Центральний науково-природознавчий музей НАН України, відкритий у 1973 р. в Києві. Він складається з кількох музеїв: Геологічного, Ботанічного, Палеонтологічного, Зоологічного й Археологічного. Фонди музею величезні – кілька мільйонів експонатів. Музей проводить велику дослідницьку роботу, організовує багато наукових експедицій. Він дуже популярний серед численних відвідувачів.

Львівський природознавчий музей – одна з найдавніших природничих установ України. Експонати для музею збирав з 1832 р. відомий орнітолог

В. Дзедушицький, відкрито музей для відвідування з 1860 р. Фонди налічують понад 500 тисяч одиниць. Основні напрями наукової роботи – вивчення видової різноманітності й екології окремих груп флори і фауни західних областей України; пропаганда природничих знань. У музеї зберігаються об'єкти природи світового значення, зокрема, колекції метеоритів, бурштину, тропічних жуків, метеликів. Серед палеонтологічних експонатів – повний скелет і фрагменти органів мамонта, волохатий носоріг, колекції періодів силуру, девону, юри, крейди тощо. Зберігаються близько 250 примірників голотипів, за якими вперше описано нові виявлені види тварин і рослин. Гербарій музею налічує до 100 тис. аркушів з квітковими рослинами. Музей опублікував 20 випусків «Наукових записок», періодично видає «Каталог музейних фондів» тощо.

Особливими природничо-науковими музеями України є зоологічні музеї Київського і Харківського університетів, а також палеонтологічний музей Одеського університету (в ньому зібрані цінні викопні матеріали з Одеських катакомб – рештки кісток ссавців пізньопліоценового часу – понад 40 видів тварин: верблюдів, страусів, гієн, лисиць, шаблезубих тигрів, гризунів). У 1960 р. при Одеському палеонтологічному музеї було відкрито єдиний у колишньому СРСР підземний палеонтологічний заповідник. Для навчальних цілей у музеї створено прекрасну діораму «Розвиток життя на Землі», в 15 секціях якої за допомогою художніх картин показано еволюцію органічного світу нашої планети. Музей проводить велику науково-дослідну, навчальну й освітню роботу.

Своєрідним природничим музеєм є Севастопольський акваріум Інституту біології південних морів, відкритий у 1897 р. У будь-яку пору року тут можна побачити 40 видів чорноморських тварин й екзотичну тропічну фауну: акул, скатів, крабів, губок, молюсків.

Музеї інших профілів. Це здебільшого галузеві (техніко-економічні, сільськогосподарські, медичні, педагогічні тощо), або музеї, які створюються при відповідних відомствах і організаціях. Робота в них має свою специфіку і потребує спеціальної підготовки. До музеїв нових профілів належать: музей

слідопитів надр у Черкасах, музеї військових округів, прикордонних застав, санаторіїв, аптек, інших установ, музеї просто неба (скансени) тощо.

Одним з найбільших серед музеїв просто неба є Національний музей народної архітектури та побуту України у Пирогово, розташований у мальовничій околиці Києва. На території 120 га, де самою природою вдало поєднано характерні ландшафтні зони України – гори, долини, степи і ліси – створено експозицію про різні райони України: Середню Наддніпрянщину, Полтавщину, Слобожанщину, Полісся, Поділля, про Карпати та південь України. Архітектурно-етнографічна експозиція цього музею включає близько 400 будівель і понад 30 тис. експонатів – народний одяг, тканини, меблі, знаряддя праці, вироби гончарів, бондарів, теслярів тощо.

Музеї просто неба є в Україні ще у Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Львові і Чернівцях.

У 1971 р. у Львові в Шевченківському гаї створено Музей народної архітектури та побуту. Сьогодні в експозиції цього музею на площі 150 га можна оглянути 124 архітектурні об'єкти. Експозиція організована за етнографічним принципом. На території Західної України в кінці ХІХ – початку ХХ ст. виділялось 8 історико-етнографічних областей: Бойківщина, Гуцульщина, Лемківщина, Поділля, Полісся, Волинь, Рівнинне Закарпаття і Покуття, які в музеї представлені окремими секторами. Створюються також експозиційні сектори «Буковина», «Львівщина». У музеї організовуються мікросела з 15 – 20 архітектурних об'єктів. У житлових і господарських будівлях експонуються предмети домашнього вжитку, одяг, інструменти народних ремесел, знаряддя сільського господарства, транспортні засоби, у церквах, дзвіницях і каплицях відтворенні відповідні інтер'єри.

Музей «Шевченківський гай», крім свого основного завдання, – збереження пам'яток архітектури, предметів побуту і зразків народного мистецтва, їх дослідження і пропаганди, – є чудовим місцем для відпочинку, використовується для зйомок художніх і музичних фільмів тощо. На території музею організовуються виступи самодіяльності, фольклорно-етнографічних

ансамблів. Популярним серед відвідувачів музею є щорічне фольклорно-етнографічне свято «З народної криниці».

Попередниками музеїв під відкритим небом в Україні були виставки, на яких експонувалися окремі будівлі. Однією з найцікавіших стала краєва виставка 1894 р. в Стрийському парку Львова, де було відтворено шість типових садиб з різних районів Галичини, Гуцульську церкву, шість придорожніх хрестів і вітряк. У 1902 р. в Харкові до XII ст. археологічного з'їзду було збудовано хату з Лівобережної України. У 1910 р. у Катеринославі (сучасний Дніпропетровськ) учасники Південноросійської промислової виставки оглядали садибу з с. Мишуричів, збудовану за проектом академіка Д. Яворницького.

У Сімферополі відкрито Музей пахощів, експозиція якого знайомить з рослинами-ефіроносами, які культивуються в Криму і дають цінні пахучі речовини для парфюмерної промисловості.

У 1975 р. у Львівському зооветеринарному інституті відкритий Музей підков. У його експозиції зібрано понад 300 експонатів з багатьох країн світу. Крім повсякденних, тут можна побачити підкови для коней, що транспортують ліс крутими гірськими схилами, безшумні підкови з повстяними підкладками для коней, яких впрягали в міські карети.

Є в Україні і Музей бджільництва. Розташовано його на Полтавщині, в Гадячі, в Українській дослідній станції бджільництва імені П.Прокоповича. В експозиції цього музею відображено розвиток пасічництва й торгівлі медом з давньоруських часів до XX ст. Розповідає музей і про П.Прокоповича – винахідника рамкового вулика.

Висновки

1. *Музеї* – це культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини. Основними напрямками музейної справи є культурно-освітня, науково-дослідна діяльність, комплектування музейних

зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна, пам'ятко-охоронна робота.

2. Мережа музеїв в Україні будується на основі усталеної в українському музеєзнавстві наукової класифікації (поділу на *публічні, академічні й навчальні*). Нині в Україні є музеї таких профілів: *історичні, краєзнавчі, мистецтвознавчі (художні), меморіальні, літературні, природничо-наукові, галузеві*. Музеї кожного з цих профілів можуть мати ще вужчу спеціалізацію, поділятися на види і підвиди.

3. Окрему групу музеїв України становлять *музеї-заповідники* (архітектурно-історичні та історико-культурні), до складу яких, крім експозиції, входять архітектурні, історичні, літературні та інші пам'ятки, що знаходяться на території заповідника.

4. *Краєзнавчі музеї* – це найчисельніша група серед музеїв нашої країни. До провідних музеїв цього профілю належать: Полтавський краєзнавчий музей, Закарпатський краєзнавчий музей, розташований у стародавньому замку Ужгорода; Білгород-Дністровський, Кримський, Чернівецький, Житомирський та Одеський краєзнавчі музеї. Крім того, понад 7 тис. музейних закладів краєзнавчого типу працюють на громадських засадах.

5. Найбільша кількість музеїв зосереджена в областях західного регіону України, зокрема у Львові, який туристи називають «місто-музей і місто музеїв».